

УТКИР ҲОШИМОВ НАСРИНИНГ
БАДИЙ-УСЛУБИЙ
ЎЗИГА ХОСЛИГИ

МУҲАЙЁХОН ҲАМИДОВА

**ЎТКИР ҲОШИМОВ НАСРИНИНГ БАДИЙ-
УСЛУБИЙ ҮЗИГА ХОСЛИГИ**

(монография)

Наманган-2018

Ўлимизнинг атокли адиби, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимовнинг “Баҳор кайтмайди”, “Дунёнинг ишлари”, “Икки эшик орси”, “Гушда кечган умрлар” каби қисса ва романлари, кўплаб жиддий хикоя ва бадиалиарини мутолаа килган китобхон ларзага тушади, баъзи сихифаларини ўқиганида кўзига ёш келади. Дарҳакиқат, Ўткир Ҳошимов серкирра ижодкор. Унинг ўнлаб хажвий хикоялари, комедиялари, ичкузди ҳангомаларини ўқиганда хар бир китобхоннинг дили равшан тортади. “Ўткир Ҳошимов насрининг бадиий-услубий ўзига хослиги” номли монографияда ушбу таъкиллаб ўтилган фикрлар кенг ва атрофлича ёритиб берилган.

Монография талабалар, магистрант ва тадқиқотчилар, умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчилари ҳамда Ўткир Ҳошимов ижодига кизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Муаллиф: филология фанлари номзоди, доцент
Ҳамирова Мухайёхон

Масъул мухаррир: филология фанлари доктори, академик
Б.А.Назаров

Тақризчилар: филология фанлари доктори Ҳ.Усмонова
филология фанлари номзоди, доцент
М.Сулаймонов

“Ўткир Ҳошимов насрининг бадиий-услубий ўзига хослиги” номли монография бошлангич таълим методикаси кафедрасининг 2018 йил 12 апрельда ўтказилган йигилишида 16-баённома билан тасдиқланган ва нашр этишга тавсия қилинган.

Ушбу монография Педагогика факультети Ўкув-услубий кенгашида 2018 йил 24 апрельда ўтказилган йигилишида 8-баённома билан мухокама қилинган ва нашр этишга тавсия этилган.

Мазкур монография Наманган давлат университети Илмий-техникавий кенгашида мухокама қилинган ва нашр этишга тавсия этилган.
Баённома № _____ “_____” 2018 йил

Ҳамирова М. Ўткир Ҳошимов насрининг бадиий-услубий ўзига хослиги: монография. -Наманган, 2018.- 100 б.

271482

ИЖОД ВА ЖАСОРАТ

Ўткир Ҳошимов том маънода халқ ёзувчиси эди. Адибнинг қатор роман ва қиссалари, юздан ортиқ ҳикоя ва ҳажвиялари, саҳна асарлари, телефильмлари элимизнинг маънавий мулкига айланган. Адид умри давомида ғоят ибратли бир шиорга риоя қилди: “Ёзувчи ўз халқининг содик фарзанди, содик куйчиси, содик хизматкори, борингки, содик “қули” бўлмоғи керак!” Чиндан ҳам адид факат бадиий асарлари билан эмас, жонкуярлик билан ёзган бадииялари, ўйлари, айниқса, ўтган асрнинг 80-йилларида авж олган “ўзбеклар иши” қатағони ҳақидаги мақолалари, юқори минбарлардан туриб сўзлаган нутқлари билан ҳам бу шиорга содик қолди.

Ўткир Ҳошимовнинг қандай китоблар ёзганини гапириб ўтириш ортиқча. Улар ўзбек ва кардош халқлар мулкига айланиб кетган. Шундоқ бўлса ҳам бу истеъоддли адибнинг асарларини тилга олмаслик инсофдан бўлмас. “Баҳор қайтмайди”, “Қалбининг қулоқ сол”, “Нур борки, соя бор”, “Дунёнинг ишлари”, “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар”, “Икки карра икки – беш” каби қисса ва романлари, юздан ортиқ дилбар ҳикоялари халқ орасида жуда машхур бўлиб кетган...

“Икки эшик ораси” романни ўзбек адабиёти хазинасидан ўз ўрнини топган асарларидан бири бўлиб қолди. Бу асар халқлар бошига кулфат солган иккинчи жаҳон уруши тўғрисида ёзилган аччиқ ва аламли йилномадир.

“Тушда кечган умрлар” романини ҳам лоқайд, ҳаяжонсиз ўқиб бўлмайди. У китобхонни ларзага солади. Халқ бошига кулфатдан бошқа нарса солмаган қонли урушни бошлаган инсонларга адид дил-дилидан лаънат ёғдиради. Шткир Ҳошимов – сўз санъаткори. Юқорида тилга олганимиз романларда халқ тили шунчалар равон, шунчалар ифодалики, ҳар бир сатри шеърдай равон оқади.

Айниқса, “Дунёнинг ишлари” асарини қисса эмас, достон деб аташни истардим. У күшикдай ўқилади. Уни ўқиб туриб, ўз оналаримизни эслаб кетамиз. Шу мушфик, шу жафокаш оналаримиз олдида бир умр узиб бўлмас қарзларимизнинг ақалли биттасини узолдикми, деган бир андиша, бир савол кўз олдимиизда кўндаланг туриб олади. Қисса бизни инсофга, инсонни қадралашга, хурмат қилишга чақиради.

Ўткир Ҳошимов ўзининг ана шундай үлмас асарлари билан китобхон қалбидан ўрин ола билган ижодкордир. “...Мен Ўткир билан жумҳуриятимизнинг ҳамма вилоятларини, ҳамма туманларини неча мартараб айланаб чиқсанман. Қаерга бормайлик, уни одамлар ўраб олади, китобларидан олган таассуротларини тўлиб-тошиб гапиради,-дейди адиб хақида Ўзбекистон Халқ ёзувчisi Саид Аҳмад.-Қува туманида китобхонлар билан учрашув бўлганди. Ўшанда Мушаррафхон деган қора кийинган бир аёл ўрнидан туриб, Ўткирнинг олдига келди.

- Болам, мен хув анати кўриниб турган ўрта мактабда фаррошман. Гўдаклар ивирситган синфларни ювиб, тозалайман. Сенинг онанг Пошша опа ҳам фаррош бўлган эканлар, илоё жонлари жаннатда бўлсин. Буни мен мактаб кутубхонасидан олган манави китобдан ўқиб билдим.- У қулида ушлаб турган “Дунёнинг ишлари” китобини кўрсатди.- Инсоннинг боши тошдан бўларкан. Бир ўғлим аффон урушида нобуд бўлди. Чимдадим, чидамай иложим қанча? Кел, болам, ўғлим ўрнига ўғил бўл. Ёзувчи болам бор, деб қувониб юрай!- У шундай деб нимчаси қўйнидан марғилон дўппи олиб, қўзида ёш билан, бошинг тошдан бўлсин, деб Ўткирга кийгазганида тўпланган тумонат одамнинг ҳам қўзида ёш қалқиганини ўзим кўрганман”.

Тоалитар тузум даврида “Ўзбек иши”, “Давлат сири”, “Дўстлик хурматдан бошланади” каби ўнлаб мақолаларни ёзиш учун катта жасорат керак эди.

Мана шуларни эслаганимизда Үткир Ҳошимовнинг Халқ ёзувчиси деган шарафли номга чинакам муносиб ижодкор эканига яна бир бор иқрор буламиз. Адиб шу заҳматкаш, пок халқни “Менинг халқим” деб куйлади. Халқ эса уни менинг ёзувчим, деб ардоқлайди.

Дарҳақиқат, Үткир Ҳошимовни жасоратли, қўркмас, ҳақиқатни ҳар қандай шароитда ҳам айта оладиган ёзувчи деб аташ мумкин.

Халқимизга содик фарзанд, содик куйчи бўлган севимли ёзувчимизнинг асарлари қалбимиз ардогида. Унинг Мустақилликни авайлаш, маънавий қадриятларимизни асраш, бугунги ёш авлодни Ватанга садоқат руҳида тарбиялашга қаратилган асарлари ушбу монографияда ўз аксини топган.

Хуллас, қўлингиздаги китобда оҳори тўкилмаган чиройли илмий-назарий қарашлар, айрим баҳс ва мунозаралар уйғотувчи кузатувлар ҳам йўқ эмас. Бу ҳол мазкур китобнинг мушоҳадаларга чорлай олиш, шууримизда янги-янги мулоҳазалар уйғота билиш хосиятидан дарак беради.

БАХТИЁР АМИНОВИЧ НАЗАРОВ
филология фанлари доктори, академик

МУҚАДДИМА

Юксак умуминсоний ғоялар билан сугорилган маънавий қадриятларимизни бадиий тафаккур тарихисиз тасаввур этиб бўлмайди. Бинобарин, оламни билиш, идрок этишининг ilk тасаввур маҳсули бўлган халқ оғзаки ижоди ўтмиш авлодлар дунёкараши ва маънавий-эстетик оламининг кўзгуси бўлиб, комил инсонни тарбиялашда бебаҳо қадриятлардан бири ҳисобланади. Бу қадриятлар руҳида тарбия топган аждодларимиз, хусусан, жаҳонга танилган илм-фан ва маданият арбоблари томонидан яратилган маънавий мерос бугунги кунда ҳам халқимизнинг миллат сифатида таркиб топиши, унинг дунёга танилишида муҳим роль ўйнамоқдалар.

Миллий Истиқлол тантанаси миллий онг, миллий тафаккурни ривожлантиришни талаб этаётган бир даврда фольклорни тарғиб қилиш, унинг халқ донишмандлиги руҳи билан сугорилган намуналарини чукур ва атрофлича илмий тадқиқ этиш эҳтиёжини юзага келтирди. Чунки миллий Истиқлол миллий ўзликни англаш, мустақилликни янада мустаҳкамлашни тақозо этади. Шу боис, XXI аср арафасида ўзбек халқининг оғзаки ижод қадриятлари асосида янги авлод маънавий камолотини юксалтириш зарурати янада кучайиб бормоқда. Бунинг биргина амалий ифодаси сифатида ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси «Алпомиши» достонининг 1000 йиллиги халқаро миқёсда нишонланганлигини кўрсатиш мумкин. Бинобарин, «Бирон-бир жамият ўз маънавий имкониятларини ривожлантирумай ҳамда мустаҳкамламай туриб, ўз истиқболини тасаввур эта олмайди».¹ Ўзбек халқ оғзаки ижоди эса ўтмиш ота-боболаримизнинг минг йиллар мобайнида яратилиб, «оғиздан-оғизга, устоздан-шогирдга ўтиб келаётган маънавий ва ахлоқий қадриятлар»дир. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг «Мустақиллигимизнинг дастлабки

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, баркарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 137.

кунлариданок аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган гоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилигани ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди. Биз маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзликни англашнинг ўсишидан, ҳалқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён деб биламиз¹, - деб берган баҳолари ҳам бу барҳаёт сарчашманинг аҳамияти накадар катта эканлигини кўрсатиб турибди. Ҳалқнинг миллий маънавияти, маданиятининг кўзгуси ҳисобланган фольклор қадриятларини илмий тадқиқ этиш эса унинг ҳақиқий моҳиятининг очилишига ёрдам беради.

Ҳалқимизнинг кўп асрлик бадиий тафаккури маҳсули, дунёкараши ва маънавий қадрияти бўлган фольклор намуналари, уларнинг бизга қадар етиб келиш жараёни, шунингдек, маълум бир ижодкор асарларида фольклор намуналаридан фойдаланишни ўрганар эканмиз, бу ҳозирги кун Истиқлол Мағқурасини яратиш, ўзбек ҳалқи ва унинг миллий давлатчилиги тарихини аниқлашда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ҳалқимизнинг бизга қадар етиб келган маънавий мероси турли бадиий шакл ва гоявий мазмунни ифодаловчи жанрлар тизимидан иборат. Ана шу ҳалқ ижоди намуналарининг ҳар бири ижтимоий-маиший ва тарихий ҳаёт тақозо этган қонунларга боғлиқ, улар доимо бир-бирлари билан узаро муносабатда ривожланиб келди. Маънавиятнинг мусаффо ва энг ибратли воситаси сифатида тан олинган оғзаки ижоднинг ёзма адабиётга таъсирини аниқ бир ижодкор асарлари мисолида илмий тадқиқ этиш эса, мазкур қадриятларнинг ҳақиқий баҳосини белгилаш, унинг миллий ўзлигини англаш йўлидаги ҳақиқий «маънавий ва ахлоқий қадрият» эканлигини билишга ёрдам беради. Шунинг учун биз “Ўткир Ҳошимов насрининг бадиий-услубий ўзига хослиги” номли монографияси устида изланиш олиб бордик.

¹Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусагасида: ҳафсизликка таҳлид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б.137.

Мустакиддигимиз йиллари ўзбек халқ оғзаки ижодига доир бир катор илмий тадқиқотлар яратилди. Хусусан, ўзбек фольклори жанрлар таркибининг шаклланиши, унинг тарихий тараққиёти нуқтаи назаридан бир-бирига таъсири ва бу таъсирнинг жанрлар специфик хусусиятидаги ўрнини белгилаш ҳозирги фольклоршунослигимиз олдида турган муҳим илмий масалалардан бири ҳисобланади.

Фолклор ва ёзма адабиёт муносабат масаласи фақат ўзбек адабиётшунослигига хос долзарб мавзу бўлмай, у умумжаҳон аҳамиятига эга илмий муаммо сифатида бошқа халқлар фольклоршуносларини ҳам кизиқтириб келаётир¹. Ушбу мавзу атрофида маҳсус илмий анжуманлар² ўтказилиб, жиддий тадқиқотлар³ олиб борилди. Фольклорнинг ёзма адабиётга муносабати мавзузи ўзбек фольклоршунослигига илмий-назарий жиҳатдан алоҳида ўрганилмаган бўлса-да, унга алақадор айrim монография ва мақолалар яратилган.⁴

Ғ. Жалолов ўзбек халқ эртакларининг бошқа жанрлар ва шу билан бирга ёзма адабиёт ўртасидаги муносабатини ўрганади. Кўчиб юрувчи машхур мотивлар генезисини очиш орқали эртак ва достон муносабатларига аниқлик киритишига ҳаракат қиласи. Эртакларнинг мақол, топишмок, қўшиқ, ибора ва халқ китоблари

¹ Чистов К.В. Прозаические жанры в системе фольклора / Тезисы докладов научной конференции. – Минск, 1974. – С.6.; Федосник А.С. Некоторые проблемы изучения прозаических жанров белорусского фольклора. Там же. – С. 110; Далгат У.Б. Проблема взаимодействия сказки с эпосом. Там же. – С. 119.; Соколова В.К. Взаимодействие предания с другими фольклорными жанрами. Там же. – С. 125.; Кравцов Н.И. система жанров русского фольклора. – М., 1969.; Аникин В.П. Теория фольклорной традиции и ее значение для исторического исследования былин. Изд. МГУ. – М., 1980.

² Жанры фольклора народов Дагестана Сб. Статьи. – Махачкала, 1979.; Изучение народного творчества на современном этапе. Тезис докл.- Пермь, 1985.

³ Алимов С. Узбек фольклорида жанрларро муносабат: Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Т., 2000. – 54 б.; Жаҳонгиров Й. Узбек болалар фольклори. – Т.: Ўқитувчи, 1975. – 124 б.; Жумаева С.Ч. Ҳайвонлар ҳакидаги эртакларнинг генетик асослари ва спецификаси: Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Т., 1996. – 26 б.; Имомов К. Узбек халқ ривоятларининг жанр белгилари // Узбек тили ва адабиёти, 2005. - № 1. – Б. 51-55.; Наманганд ҳалқ оғзаки бадиий ижоди намуналари. – Наманганд, 1993. – 108 б.; Носиров О., Собиров О. Ҳалқ ижоди ҳазинаси: Адабий-танкидий маколалар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1986. – 176 б.; Саттаров У. Ф. Узбек халқ топонимик ривоятлари: Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Т., 2001. – 24 б.; Ризаева М. Узбек халқ антропогоник афсоналари // Узбек тили ва адабиёти, 2005. - № 2. – Б. 71-75.

⁴ Имомов К. Достонларда эртак мотивлари // Фозил шоир. – Т.: Фан, 1973.; Жалолов Ғ. Узбек фольклорида жанрларро муносабат. – Т.: Фан, 1979.; Саримсов Б. Эпик жанрлар диффузияси // Узбек фольклорнинг эпик жанрлари. – Т.: Фан, 1981.- Б.199.; Акрамов Й. Мифологиянинг айrim эпик жанрлар билан ўзаро муносабати // Узбек фольклорнинг эпик жанрлари – Т.: Фан, 1981. – Б. 149.

билин үзаро алоқаси ва таъсири нуқтаи назаридан эртак жанри поэтикасини тадқиқ этган.

Б.Саримсоқовнинг «Эпик жанрлар диффузияси» номли мақоласида достон ва эртак жанрларининг шаклланишига манба бўлиб хизмат қилган мифология ва унинг ижтимоий онг шаклланишидаги ўрни масаласи атрофлича тадқиқ қилиниб, фольклоршунослик фани тараққиёти учун муҳим илмий-назарий хуносалар баён этилади.

Ўзбек фольклоршунослигига ўзбек мифлари, уларнинг айрим жанрлар билан муносабати бўйича тадқиқотлар колдириб кетган F.Акрамовнинг «Мифологиянинг айрим эпик жанрлари билан үзаро муносабати» номли мақоласи бу жиҳатдан муҳим илмий-назарий аҳамиятга эга тадқиқот ҳисобланади. Булардан ташқари яна бир катор илмий ишларда турли жанрлар табиати, уларнинг композицион қурилиши, бадиий-гоявий хусусиятлари ва ёзма адабиётга таъсирига доир фикр-мулоҳазалар баёнида жанрлар муносабатининг айрим жиҳатлари ҳақида ҳам фикрлар билдирилган. Хусусан, А.Мусақуловнинг ўзбек қўшиқлари, М.Жўраевнинг ўзбек афсоналари, У.Жуманазаровнинг ўзбек тарихий қўшиқ ва афсоналари каби тадқиқотларни фикримизнинг далили сифатида кўрсатиш мумкин.¹

Бинобарин, ўрганилаётган мавзунинг муҳим қирраларидан яна бири тарихий-фольклорий жараёнда бизга қадар етиб келган турли ҳалқ оғзаки ижод намуналарининг табақалаша бориб, муайян жанр ҳолатига келишидаги үзаро муносабатларини илмий тадқиқ этишдир. Бизнингча, ҳалқ миллий маданияти, ҳалқ тарихи билан узвий боғлиқ фольклор жанрлари ривожи үзаро муносабатлар йўналишида тадқиқ қилинар экан, бу изланишлар натижасида муҳим илмий фикр ва хуносалар туғилиши табиий ҳолдир. Яъни ўзбек ҳалқининг миллат сифатида шаклланишида

¹ Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воелик. – Т.: Фан, 1991.; Жураев М. Ўзбек ҳалқ насли жанрларини тасниф қилиш мезонлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1996. № 5. – Б. 28-34.; Мусақулов А. Ўзбек ҳалқ қўшиқларининг тарихий асослари. – Т., 1994.

маънавий-маданий мерос ролини ўйнаган фольклор жанрлариниң илмий қимматини аниқлаш ва уларнинг замонавийлик аҳамиятини кўрсатиш масалалари ҳам мазкур мавзуни тадқиқ этиш доирасига киради.

Биз ана шу масалалар билан боғлиқ ҳолда “Ўткир Ҳошимов насрининг бадиий-услубий ўзига хослиги” номли монографиясида ўз фикрларимизни илгари суришга эътиборни қаратдик. Сабаби, юқорида таъкидлаб ўтганимиз ҳалқ оғзаки ижодининг ёзма адабиётга таъсири бўйича кўплаб илмий тадқиқот ишлари олиб борилган бўлса-да, лекин бу мавзу айнан бир ижодкор асарлари асосида олиб ўрганилган эмас. Шунинг учун биз бу мавзунинг бугунги кундаги аҳамиятини чуқур хис қилган ҳолда айнан шу мавзуга кенг тўхталдик ва ўзбек фольклоршунослигида жанрлараро муносабат масалалари билан боғлаб, шу кунга қадар атрофлича, кенг қамрови билан илмий-назарий жиҳатдан ёритувчи, тугал монографик изланишнинг йўқлигини ҳисобга олган ҳолда мазкур монографияни ёзишга ҳаракат қилдик. Тўғри, биз асарларига фольклор таъсирини ўрганаётган ёзувчи Ўткир Ҳошимов ижоди бўйича адабиётшунос олимларимизнинг бир қатор ишлари¹ матбуотда зълон қилинган. Лекин улар биз ўз олдимиизга муаммо тарзида қўйган масала тарзида таҳлил этмаганлари билан ишимиз юқорида номлари зикр этилган ишлардан фарқ қиласди.

¹ Алиқудов М.. Ўткир Ҳошимовнинг «Бахор кайтмайди» киссасида пейзаж ва воқеаларнинг бадиий талкини // Ўзбек филологиясининг долзарб масалалари: Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Наманган, 2006. – Б. 84-88.; Болтабеев Ҳ. Наср ва услуб.- Т.: Фан, 1992. – 105 б.; Имомкаримова М. Миллий қадиритларни акс эттиришда адаб маҳорати // Шарқ юлдузи, 2001.- № 9. – Б. 125-130.; Имомкаримова М. Миллий қадиритлар ифодаси // Соглом авлод,2003. - № 1. – Б.14-15.; Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўкитувчи, 1999. – Б. 483-496.; Махмудов М. Талант ва ижод фалсафаси. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1976. – 288 б.; Махмудов М. Ҳайрат ва тафаккур.- Т.: Адабиёт ва санъат, 1990.- 192 б.; Мирвалиев С. Ўзбек адиллари – Т.: Фан, 1993. – Б.188-189.; Мўминова З. Сизлардан меҳр карздорман // Саодат, 1991.- № 8. – Б. 35-36.; Норматов У. Рухият манзиллари // Тил ва адабиёт таълими, 2000. - № 2. – Б. 56-68.; Норматова У. Ўткир Ҳошимов ҳикояларидаги пейзаж // Ўзбек филологиясининг долзарб масалалари: Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Наманган, 2006. – Б. 203-205.; Расулов А. Бир йилнинг романлари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1982.- 12 февраль ; Раҳматов Н., Хотамов А. Ўткир Ҳошимовнинг «Хазина» китобини ўқиб // +ишлок ҳакқини, 1988. – 15 июль.; Раҳимов А. Муаллиф-ҳикоячи-китобхон // Ўзбек тили ва адабиёти, 1990.- № 1. – Б. 34- 41.; Сафаров М. Ёшлик тўлкинлари // Шарқ юлдузи, 1966. - № 6. – Б. 226-230.; Расулов А. Ижодкорнинг жон томирлари // Гулистон, 2001. - № 5. - Б. 58.; Содик С. Ҳамиша баҳор бўлсин // Гулистон, 1969. - № 7. - Б. 31.; Тўраева У. Давр ва қаҳрамон // Шарқ юлдузи,, 2000.- № 3.- Б. 41-44.

Сир эмаски, ёзма адабиётнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва тараққий этишида халқ оғзаки ижодининг ўрни ва роли жуда катта бўлган. Жумладан, туркий халқлар адабиётининг, хусусан, ўзбек адабиётининг такомилида қадимги аждодларимиз томонидан яратилган фольклор жанрларининг ўрни бекиёсdir. Бу ўринда биринчи навбатта, Юсуф Хос Ҳожибининг қаламига мансуб «Қутадғу-билиг» асарига халқ оғзаки ижодининг таъсири масаласини эслатиш жоиздир. Шундай ҳолни буюк форс-тожик шоири Абулқосим Фирдавсий Тусийнинг «Шоҳнома» асари хусусида ҳам айтиш мумкин. «Шоҳнома»даги Марказий Осиё халқлари фольклорига оид сюжет ва образларнинг аҳамияти ҳақида филология фанлари доктори, профессор Ҳамидjon Ҳомидий ўзининг бир неча тадқиқотларида атрофлича фикр юритган.¹

Юсуф Хос Ҳожибининг «Қутадғу-билиг» асарига фольклорнинг таъсири муаммолари филология фанлари доктори, профессор Бокижон Тўхлиевнинг бир қатор тадқиқотларида кенг ёритилган.²

Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодига фольклор жанрларининг образ ва сюжетларининг ва аксинча, шоир асарларини халқ ижодиётiga таъсири ҳақида профессор Н.М.Маллаев маҳсус тадқиқот олиб борган.³ Кейинроқ бу иш адабиётшунос олим Мухаммаджон Ҳакимов томонидан давом эттирилган.

Захириддин Мұхаммад Бобур ижодига фольклор намуналарининг таъсири масалалари Н.М.Маллаевнинг шогирди Бухор Мамедов томонидан тадқиқ этилган. Шунингдек, профессор Одилжон Носиров XVII-XIX аср ўзбек адабиёти ва фольклор муносабати масалаларига доир бир неча тадқиқотларни эълон қилган.

¹ Ҳомидий Ҳ. Шоҳноманинг шуҳрати. –Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994.

² Тўхлиев Б. Қутадғу-билиг поэтикаси. –Т.: Маънавият нашриёти, 2004.

³ Маллаев Н.М. Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Фан, 1974.

ХХ аср ўзбек адабиётида ҳам халқ оғзаки ижоди намуналарининг таъсирини кузатиш мумкин. Шу ўринда, Абдулла қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Ҳамид Олимжон каби машхур намоёндалари ижодида фольклор сюжетларининг ўрни катта эканлиги ҳақида ҳам турли дарсликлар ва монографияларда фикрлар билдирилган. Ҳамид Олимжоннинг ўзбек фольклори намуналаридан, хусусан, достон ва эртакларидан руҳланиб бир неча машҳур асарларини ёзганлиги ҳаммага маълум ҳақиқатdir. Шу ўринда, марҳум устозимиз доцент Маҳмуджон Маъмуронинг XXX йиллар ўзбек шеърияти ва унда фольклор анъаналарининг акс этишига доир тадқиқотини ҳам эслатиб ўтиш жоиз. Худойберди Тўхтабоевнинг ўзбек сехрли-фантастик эртаклари сюжети асосида яратган «Сарик девни миниб», «Сарик девнинг ўлими» китоблари «сехрли қалпоқча» номи остида дунёning жуда кўп тилларига таржима қилинган ва болаларнинг севимли асарларидан бирига айланиб улгурди.

Кўпчилик адабиётшунослар машхур қирғиз адаби Чингиз Айтматов қиссаларининг оламшумул шухрат козонишига уларда келтирилган фольклор намуналари сабабчидир дейишади.

Дарҳакиқат, Чингиз Айтматовнинг «Жамила» қиссасида қирғиз халқ қўшиқларидан намуналар келтирилган бўлса, «Бўтакўз»да қадимги афсона ва ривоятлар, «Оқ кема» қиссасида эса қирғиз халқининг ўтмишига оид ривоят келтирилади. «Оқ кема» қисасининг иккинчи номи «Эртакдан сўнг» деб аталиши ҳам бежиз эмас.

Бизга замондош бўлган ўзбек адилари, жумладан, Ўткир Ҳошимов ҳам асарларида фольклор намуналаридан унумли ва ўринли фойдаланган.

I БОБ. ЎТКИР ҲОШИМОВ ҲИКОЯЛАРИДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

Ўткир Ҳошимовнинг ижоди анча олдин бошланган бўлсада, “Пўлат чавандоз” деб номланган биринчи асари 1962 йилда босмадан чиккан. 1963 йили “Шарқ ўлдузи” журналида унинг “Чўл ҳавоси” номли қиссаси босилиб чиқиб, китобхонлар орасида машҳур бўлди. Ушбу қисса нашр этилгандан сўнг ёзувчи Абдулла Қаҳҳор асар билан танишиб чиқиб, 1964 йилда қуидаги мазмунда хат ёзади:

“Ўткир!

”Чўл ҳавоси”ни ўқиб, суюниб кетдим. Бирдан лов этиб аланга билан бошланган ижоднинг келажаги порлоқ бўлади. Қисса жуда соф, самимий, илиқ, табиий, роҳат қилиб ўқилади. Қиссанинг хат шаклида бўлиши кўп жойларда ритмни бузади, сизни чеклаб қўяди. Ҳикоя биринчи шахсдан олиб борилса ҳам шундок бўлур эди, буни ўйланг, ҳисобга олинг. Шу аланга ҳеч қачон сўнмасин. Ижодингиз ҳеч қачон тутамасин!

Хурмат билан Абдулла Қаҳҳор”.¹

Бу хат мазмунидан ҳам кўриниб турибдики, ёзувчи Ўткир Ҳошимовнинг ижоди ҳам ҳамиша Абдулла Қаҳҳорнинг диккат марказида бўлган.

Чиндан ҳам «Чўл ҳавоси» мақтаса мақтагудек асардир. Қисса ёшлар ҳаётига бағишлиган булиб, унда илк муҳаббат, тотли висол онлари, дастлабки изтироблар ҳақида ҳикоя қилинган эди. Бу кичик қисса журналда эълон қилиниши билан кўпчилик ёшларнинг эътиборини жалб қилди, унинг тўғрисида қизгин баҳслар бошланди. Шунинг учун Абдулла қаҳҳорнинг бу қиссага эътибор берганига ажабланмаса ҳам бўлади. Лекин шундок бўлса-да, бари бир савол туғилади: ёшларга бағишлиган,

1. Қаҳҳорова К. Чорак аср ҳаммафас. –Т.: Ёш гвардия, 1987. –Б.76.; Ҳошимов У. Баҳор кайтмайди: Сайланма Қисса ва ҳикоялар. –Т.: F. Фулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. –Б.9-10.; Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1999. –Б.484-485.

уларнинг ҳаётдаги дастлабки мустақил қадамларини, илк изланишларини тасвирлаган ҳикоя ва қиссалар ўша кезларда жуда кўп бўлмаса ҳамки, ҳар ҳолда бор эди. Нега энди Абдулла қаҳҳор уларнинг ичидан Ўткир Ҳошимовникини ажратиб олди? Услубининг равонлигигами? Тилининг дилраболигигами? Баёндаги самимиятигами? Айтмоқчи бўлган гапининг салмоқдорлигигами? қаҳрамонларининг инсоний жозибасигами? Тасвирланаётган ҳодисаларни яхши билишими? Эҳтимол, шуларнинг бири ёхуд бир нечаси ёки ҳаммаси жам бўлиб, Абдулла қаҳҳордек катта ёзувчининг завқини кўзгагандир. Яна савол туғилади: аслини олганда бадиий асар нимаси билан кишини ром қиласи? Ёки «ижод» деган нарсанинг бирор кўзга чалинмас сири борми? Бор бўлса, бу сир нимада?

Жуда кўп одамлар санъатнинг сири борлигини ҳеч иккilanмай тан олишади ва бу сирни истеъдод деб ҳисоблашади. Ўтмишда ҳам, бизнинг замонамиизда ҳам минглаб мутафаккирлар, зукко ақл эгалари шу «истеъдод» деган нарсанинг моҳиятини аниқлашга, унинг қаердан келиб чиқишини билишга, табиатини белгилашга уринишган. Айниқса, шоирлар, адиблар, мунаққидлар бу чистонни чақишга кўп уринганлар. «Истеъдод» деган нарсага берилган таърифлар бир жойга жамланса, бир неча жилдлик китоб бўлади. Ўткир Ҳошимовнинг ўзи ҳам бу масалада анча бош қотирган. У бу хусусида тўхталиб, шундай дейди: «Бир тоифа одамлар бор. Мен ҳаётда кўп нарса кўрдим, энди китоб ёзсан бўлаверади, дейди. Яна бир тоифа бор. Мен кўп китоб ўқидим, илмим етарли, ёзувчилик қиласерсан бўлади, дейди. Иккала фикр ҳам хато. Кўп нарса кўрган билан, кўп нарса ўқиган билан одам ёзувчи бўлиб қолмайди. Бунинг учун талант керак. Талантнинг биринчи белгиси – чидаб бўлмас дард демакдир. Дард эса ҳавас эмас, зарурат!»¹

1. Ҳошимов Ў. Баҳор кайтмайди: Сайланма. Кисса ва ҳикоялар. – Тошкент: Г.Фулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. – Б. 10-11.

Үткир Ҳошимов ҳозиргача қирқдан ортиқ кисса, ҳикоя ва романларни яратди. Адид ўз асарларида асосан, ҳалқ оғзаки ижодидан ҳам унумли ва ўринли фойдаланган. У ўз асарларида фольклордан фойдаланиш орқали ҳалқ хаётини, орзуистакларини, туйғу-эҳтиросларини, шодлик-аламларини, меҳри ва қаҳрини, бой ва гўзал маънавий оламини очиб бера олган. Фолкълордаги миллӣй ва ҳалқчил бўёқлар, майший деталлар билан ўз асарларини бойитган. Үткир Ҳошимов ўзининг ҳар бир асарида фольклорнинг у ёки бу намунасини қўллаганлигини кўрамиз. Масалан, мақол, қўшиқ, иборалар, афсона ва ривоятлар, эртаклар, марсиялар. Ушбу жанрлар фольклорнинг катта аҳамиятга эга бўлган жанрлари ҳисобланиб, адид ўз ҳикояларида бу каби фольклор жанрларидан унумли фойдалана олган. Унинг бир қатор ҳикоялари мазмунига фольклор жанрларининг уйғунлашиб кетганини кузатиш мумкин.

1.1. Мақол ва ибораларнинг қўлланилиши

Ўзбек фольклорининг айни кунларимизда ҳам энг кўп қўлланиладиган оммавий жанрлари мақол ва иборалардир. Ўзбек ҳалқи бисотида варианatlари билан 30 мингга яқин мақол бўлиб, улар ғоявий ҳамда мавзу жиҳатдан бой ва ранг- барангdir.

Үткир Ҳошимов бир қатор ҳикояларида мақол ва ибораларни маҳорат билан қўллаган. Бу орқали у ҳалқнинг асрий тажрибалари, панд- насиҳатларини ўзида ифодалаган қимматли асарларини яратди. Адид ўз ҳикояларида ватанпарварлик, мардлик, қаҳрамонлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, вафодорлик, илм- хунар ўрганиш каби олижаноб фазилатларни улуғлаган. Шундай фазилатга эга бўлган қаҳрамонларни дунёга келишида бор маҳоратини ишга солган. Бундан ташқари ҳикояларда келтирилган мақол ва ибораларда қўрқоқлик, нодонлик, ёмонлик, эгрилик, умидсизлик, ёлғончилик ялқовлик, очкўзлик, таъмагирлик каби иллатларни қоралаган.

Ҳикоя – ўзи бадиий адабиётда кичик эпик жанрлардан бири бўлиб, хаёт ҳодисалари ихчам ифода этиладиган насрый асар туридир. Ҳикоянинг келиб чиқиши халқ оғзаки ижодидаги афсона, ривоят, эртак, латифа каби жанрларга бориб тақалади. Шарқ адабиётида ҳам, Ғарб адабиётида ҳам ҳикоя қадим анъаналарга эга. Ҳикоя муайян вазиятдаги киши ҳаётининг бир парчаси. Шу сабабли, Үткир Ҳошимов ўз ҳаётидаги баъзи муҳим кўрган-кечиргандарини қадим фольклор анъаналаридан бўлган мақол ва иборалар, қўшиклар билан боғлиқ ҳолда бир қатор асарларни яратган. Кўп ҳикояларида мақоллар, ибратли сўзларни ишлатган.

Адибнинг “Нурли дунё” деб номланган икки жилдлик сайланмасида қисса ва романлар билан бирга қатор ҳикоялари ҳам чоп этилди. Жумладан, “Урушнинг сўнгги қурбони”, “Хотам-хасиснинг ҳазинаси”, “Қуёш тарозуси”, “Муштипар”, “Бемор пиёз” каби машҳур асарлари «Сайланма»дан жой олган. Үткир Ҳошимов шу ҳикоялари орқали асрлар давомида унутиш мумкин бўлмаган ҳаёт ҳақиқатини очиб беришга ҳаракат қилган. Албатта, бу соҳада унга фольклор жанрларидан бўлган мақол ва иборалар кўл келган.

Маълумки, мақол-аждодларнинг ҳаётий тажрибалари, жамиятга муносабати, тарихи, руҳий ҳолати, этик ва эстетик туйғулари, ижобий фазилатларини ўзида мужассамлаштиради. Улар асрлар давомида халқ орасида сайқалланиб, ихчам ва содда поэтик шаклга келган. Мақол ҳажми қисқа бўлиб, кенг маънони ифодаловчи хусусиятга эга. Улар кўпинча тарихий воқеалар, ҳодисалар таъсирида юзага келади ва халқ ҳаётининг турли томонларини ўзида ихчам шаклда ифодалайди.

Үткир Ҳошимов ўзининг бир қатор асарларида уруш воқеаларини инсонлар қисмати орқали гавдалантиради. Унинг: “уруш деган дардни кўпинча нодон сиёсатчилар ўйлаб топади. Калтафаҳм инсонлар бошлайди. Жабрини эса бегуноҳ халқлар тортади. Ана шу жангда ҳалок бўлган бегуноҳ аскар, гулдек

ўғлидан айрилган бегуноҳ она, бегуноҳ ота. Бева қолган бегуноҳ келин. Отасидан жудо бўлган бегуноҳ гўдак... ”¹, деган фикрлари инсонни ўйлашга ундайди. Чиндан ҳам уруш ҳар қандай ҳақиқатнинг киёфасини тескари килиб ташлайди. Урушда ўзи ҳақиқат бўлмайди! Модомики, ер юзида уруш балоси бўлган экан, шунинг ўзи одамхўрлик эмасми? Ёзувчига ҳам ҳар дам мана шу ўйлар азоб бергани учун ўз асарларида “Уруш ва инсон” деган жуда мураккаб масалага эътиборини қаратди. Бутун ижоди давомида ҳаёт ва инсонни фалсафий тадқиқ этди. Албатта, адаб уруш даврини кўрган эмас. Бироқ ўша даврнинг гувоҳи бўлган инсонлар билан кўп мулоқотда бўлган. Лекин кўриш бошқа, аниқ ҳис қилиш, тасаввур этиш бошқа. Баъзан уруш фожиаларини ҳам ғоявий қолилларга солиш кўп ёзувчиларимизни ёлгон ёзишга, барча ҳолатларни “қаҳрамонлик” бўёклари билан тасвирлашга мажбур қилган. Ўткир Ҳошимов бу ҳақда урушга борган тоғасининг куйидаги ҳикоясини баён қиласди: “Бир ҳафта оч қолган аскарлар тоғам билан яна бир жангчини кечаси “нейтрал” зонадаги полизга картошка кавлаб келишга юборишибди. Немислар томонидан ҳам икки аскар картошка кавлашга келган экан. “Бизникилар” душманни отиб ташламоқчи бўлганида бир немис: «отма, барибир бизнинг окопда ётганлар сенларни ҳам отиб ўлдиради», - дебди. Тўртовлон картошка қазибидилар. Уруш жонга текканидан, бола-чақани соғингандан ҳасратлашиб ҳам олибдилар... ”²

Демак, мана шу ҳикоянинг ўзи уrush ҳақидаги энг катта романдан кўра кучлироқдир. Чунки унда Инсоний ҳақиқат бор! Бу билан шуни таъкидламоқчимизки, инсон ўзи кўрган нарсани ёлгон ёзиши ҳам мумкин, ўзи кўрмаган, аммо ҳис этган нарсани рост ёзса ҳам бўлади. Ўткир Ҳошимов ҳам худди шу услубда асарлар ёзиб, ҳақиқатни қалами орқали юзага чиқара олди.

1. Ҳошимов Ү. Дафтар ҳошиясидаги битиклар. -Т.: Шарқ, 2005. -Б. 164.

2. Ўткир Ҳошимовнинг 50 йиллик юбилейига багишлиланган сухбат // Санъат. -1997. -№ 8. -Б. 11.

Ёзувчи бир неча ҳикояларидан ҳам ана шу мавзуда қалам тебратди. Унда халқ оғзаки ижоди намуларидан мақол ва ибораларни асар қаҳрамонлари характерига мос тарзда келтириб, асарнинг қизиқарли чиқишига эришди. Масалан, “Урушнинг сўнгги қурбони” ҳикоясини олайлик. Ушбу ҳикояда урушнинг оғир йиллари яшаш қийин бўлган давр тасвири берилган. Асарда Шоикром, унинг оиласи, онаси Умри хола, сил касалидан қийналиб ётган укаси Шонеъмат ҳаёти тасвирланган. Уша машъум иккинчи жаҳон уруши бутун дунё бўйлаб ўз оғат уруғини сочишга улгурган. Бунинг оқибатида қанчадан-қанча оиласалар бошпанасиз, отаси, акаси ёки укасидан айрилган, шунингдек, қаҳатчилик замони келган эди. Мазкур ҳикояда Шоикром образи орқали йўқчиликнинг бир кўринишини ўзи фойдаланган мақол ва иборалар орқали гавдалантирган.

“Камбағалнинг эккани унмайди”,¹ -мақоли орқали қаҳатчиликнинг юзага қалқиб чиккан кўриниши ифодаланган. Шоикром маълум бир сабабга кўра урушга боролмай қолган эди. Уйланганидан бир йил ўтиб уруш бошланган, уч қизнинг отаси. Кундан-кунга ахвол оғирлашиб борар, “ёмон”лар кўпайгани сабабли биттаю-битта согин сигирларини ўғирлатиб юборишган. Аксига олиб укаси Шонеъмат сил касали билан оғригани туфайли уч ойдан буён шифтга тикилиб ётарди. Адиб мазкур ҳикояси орқали совуқ уруш соя солган ўтмиш кунларини тасвирлаб беришда мақол ва ибораларни ўринли қўллашга ҳаракат килган.

Уруш туфайли ҳаёт оғирлашишини “Сув қалқиса, лойқаси юқорига чиққандай”,² деган иборани келтириш билан оғир ҳаёт таъсирида ёмонлар кўпайишига ишора қилган. Умри хола ўлганидан кейин Шонеъмат бир қанотидан айрилганини “Сут ичмай заҳар ичсам бўлмасмиди”,³ -ибораси билан ўз ички

1.Хошимов Ӯ. Сайланма: 2 жилдлик. 1-ж. Нурли дунё (Дунёнинг ишлари: кисса. Нур борки, соя бор: роман. Тушда кечган умрлар: роман Ҳикоялар). –Т.: Шарқ, 1998. –Б.658.

1. Хошимов Ӯ. Сайланма: 2 жилдлик. 1-ж. Нурли дунё (Дунёнинг ишлари: кисса Нур борки, соя бор: роман Тушда кечган умрлар: роман Ҳикоялар) –Т.: Шарқ, 1998. –Б.660.

2. Уша китоб. – Б. 664

3. Уша напр. – Б. 681.

кечинмаларини билдирган. Совуқ уруш ҳаммага бирдай қўланка ташлагани, Умри хола эса шу урушнинг сўнгги қурбони бўлгани ҳикояда ўз аксини топган. Бу ҳикоясида адаб фольклорнинг қадими жанрларидан бўлган мақол ва иборалардан фойдаланиб, ижтимоий ва маънавий ҳаётнинг баъзи кўринишларини очиб беришга ҳаракат қила билган.

Уткир Ҳошимов бошқа бир қатор ҳикояларида ҳам халқ мақолларини келтиради. Масалан, “Қуёш тарозиси” ҳикоясида асар қаҳрамони Муроджоннинг Насибага айтган қўйидаги гапида “Йигит кишига қирқ ҳунар ҳам оз”, -деган халқ мақолини қўллаш орқали асардаги қаҳрамоннинг ўз турмуш ўртоғи баҳти учун ҳар қандай оғир меҳнат қилишга тайёр эканлигини акс эттирган.

Ушбу асарда биргина мақол ишлатилган бўлса-да, кенг маънони англатиб турибди. Адаб айнан шу мақолни қўллаш орқали асарнинг бутун бир ҳаётий ифодасини зўр маҳорат билан гавдалантириб берган. Асар қаҳрамонларининг ўз орзуларига эришишлари учун имконият булиши керак . Муроджон кўз олдига келтирган орзусига хотини Насибани ҳам шерик қиласди. Турмуш ўртоғи тасвирлаб берган манзара кейинчалик Насибанинг кўз ўнгидаги гавдалана бошлайди. Ўз рафиқасининг баҳтли булиши, турмуши түкин-сочин булиши учун “кечки сменадаги навбатчилиги” қўпайиб кетади. Бундан шубҳаланиб, гап нимадалигини билиш учун. Насиба Муроджонни излаб борганда, у бир далада гишт қуяётган бўлади. Эри ҳақида нотуғри хаёлларга борган Насиба йиғлаб юборади. Чунки Муроджон “Йигит кишига қирқ ҳунар ҳам оз”,- деган мақолни айтади. Адаб ушбу асар орқали оилада ўзаро ишонч, меҳроқибат, ахил турмуш бўлишида меҳнат ва унинг роҳати катта ўрин тутишини таъкидлаган.

Адабнинг яна бир ҳикоясида умуман, бошқа маънодаги мақол келтирилганинг гувоҳи бўламиз. Унинг “Хотам-хасиснинг хазинаси” номли ҳикоясида уруш туфайли биттаю-битта ўглидан ажралган Хотам ўзи яшайдиган қишлоқ

болаларининг суратини олиш билан овунади. Қаерда тўй, бешик тўйлари бўлса, ўша ерда велосипедини жиринглатиб Хотам-хасис пайдо бўлади. “Хасис” деганинг боиси ҳар бир суратини уч сўмдан пуллаганидир. Қайси бола суратга тушмоқчи бўлса, Хотам-хасис хурсанд бўлиб суратга олади. Танг ахволда яшовчи қишлоқ аҳолиси Хотам-хасисни “бой” деб ўйларди. Шунинг учун адид асарда “Сичкон сигмас инига, ғалвир боғлар думига”,¹ -деган мақолни қўллаш билан урушдан кейинги танг ахволни тасвиrlамоқчи бўлган. Китобларда бу мақолга нисбатан “ҳадди сиғмаган ерга бир ўзигина эмас, бола-чақасини ёки ўртоқларини ҳам бошлаб келувчи орсиз “мехмон”ларга қаратадилар”.²

Аслини олганда, бу мақол асар сарлавҳасига мос келмаган, Хотам-хасисни ҳаётини очиб бермаган бўлса-да, асардаги қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини ёрқин чизгилар тасвирида бера олган. Бир томонда аҳолининг аранг яшаш шароити қўрсатилиб берилган бўлса, иккинчи томондан Хотам-хасиснинг хистайғулари, руҳий ҳолати тасвири берилган. Йиллар ўтиб Хотам-хасис вафот этганда, унинг хазинаси фақат болалар суратидан иборат эканлиги маълум бўлади.

Ёзувчи асарда мақолдан ташқари, қадимги фольклор анъаналари жанрларидан бўлган аза қўшиқларини ҳам қўллаган. Асарнинг охирида Хотам-хасиснинг рафиқаси Иқбол хола «Вой болам-ей! Отасини доғда қолдириб кетган болам! Ҳасратида ёндириб кетган боле-ем! Биттагина неварага интизор қилиб кетган боле-ем!»³ - деб айтиб йиглаши орқали ўз дардини оламга ёяди. Иқбол хола қўлидаги ўғли Ҳомиднинг аскарлик кийимида тушган сурати билан Хотам-хасиснинг ҳам ҳеч ким сезмас дардини шу қўшиқ орқали билдирган.

1. Ҳошимов ў. Сайланма: 2 жилдлик. 1-ж. Нурли дунё (Дунёнинг ишлари: кисса. Нур борки, соя бор: Роман. Тушда кечган умрлар: роман. Ҳикоялар). -Т.: Шарқ, 1998. -Б.667.

2. Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Ҳикматнома. -Т.: Ўзбек энциклопедияси боз редакцияси, 1990. -Б.374.

3. Ҳошимов ў. Сайланма: 2 жилдлик. 1-ж. Нурли дунё (Дунёнинг ишлари: кисса. Нур борки, соя бор: роман. Тушда кечган умрлар: роман. Ҳикоялар). -Т.: Шарқ, 1998. -Б.672 ; Ҳошимов ў. Бахор кайтмайди: Сайланма. Кисса ва ҳикоялар. -Т.: F. Гулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. -Б.401.

Үткир Ҳошимов бу хикояда нафакат мақол, балки иборалар орқали аждодларнинг рухий кечинмалари, эстетик туйғуларини ҳаётга мос тарзда боғлаб, ижодий ёндашишга харакат қилган.

Үткир Ҳошимовнинг «Ўзбеклар» ҳикояси ҳам ўзига хос бир мазмунга эга. У бу асарни яратишда халқимизнинг урф-одати, удумларига мурожаат қилган. «Ўзбеклар» ҳикоясида мақоллар билан бир қаторда ибратли иборалар, маталлар ўз ўрнини топган. Асар қаҳрамони Отинойи образи орқали халқимизнинг қадимдан бизгача етиб келган маҳаллага ош бериш, тўй-маросими, мотам маросими, чаллари, бешик тўйи, хатна тўйи, куда чақириш ва «тўққиз-тўққизда» кудаларга нима тортилиши, келин-салом каби урф-одат, удумлари намоён бўлади.

Бизга маълумки, алла, лапарлар, айтишувлар, тўй қўшиклари, мотам қўшиклари, эртаклар, ривоятлар ва бошқа фольклорнинг анъанавий жанрлари кундалик ҳаётимизнинг маълум бир жиҳатларини ифодалайди. Шу ўринда Үткир Ҳошимов халқимизнинг ажойиб удумлари ҳақида тўхталиб қуидагича ёзади: « Шундай манзарани тасаввур қилайлик: Кўчада ногаҳон ишга шошилиб кетаётганимизда рӯпарамиздан тобут кўтарған одамлар кўринади. Улар дўппи кийиб, белбоғ боғлаган кишилар, кўлида ҳасса ушлаб йиглаб кетаётган болакай. Тобутни талашиб, галма-галдан елкага олаётган одамлар.. Шунда нима қиласиз? Албатта, югуриб бориб тобутнинг бир бандидан ушлаб, етти-саккиз қадам кўтариб борамизда, яна йўлимизда давом этамиз. Бу «юмуш» учун бизнинг ўн беш минут вақтимиз кетиб, ишга ўн беш минут кеч қоламиз. Бунинг устига ишхонадагилар сабабини суриштирганда: -Йўлда марҳумни олиб кетаётгандар учраб қолди, тобут кўтараман деб озгина кеч қолдим, -деб айтамиз. Шунда улар бирор нима дейдими? Йўк. Чунки биз ҳам, бошлиқлар ҳам марҳумни танимаймиз. Лекин мутлақо нотаниш одамнинг таъзиясида елка тутиб турганимиз учун ҳеч ким бизни койимайди. Бу ҳам ўзбекларнинг ўзига хос миллий урф-одатларидан биридир.

Ёки бошқа бир манзарани олиб кўрайлик. қабристонга -ҳаёт пайтида одамларга билибми-билмайми, ёмонлик қилган-кўпларнинг дилини оғритган марҳумни олиб келишди. Озода яктак кийган, вазмин домла сўрайди: «Ҳалойик, марҳум қанақа одам эди?» Шунда, қабристонга тўпланган одамлар (уша марҳумдан ўз вақтида азият чеккан кишилар ҳам) нима деб жавоб беришади? Албатта, «Раҳмати одам эди!» дейишади.

Шунга үхшаш яна бир ҳолатни олайлик. Маҳалладами, қишлоқдами, аёлманд, болалари ёш одам қазо қилди. Бизнинг юмушларимиз кўп, ишимиз бошимиздан ошиб ётибди. Ҳатто энг «казо-казо»лар таклиф қилган тўйга боролмасак-да, марҳумнинг таъзиясига борамиз. Шу маъракада қишлоқ ёки маҳалла оқсоқолларининг, ёши улуғ онахонларнинг айтадиган қуйидаги гапини эшитамиз: «Марҳум яхши одам эди, норасида сағирлари қолди, етим ҳаққини ейиш ёмон, шу оила аъзолари катта ҳаражатлар қилиб уринмасин...»¹

Нима бу? Шунчаки, «диний» эътиқодми? Йук! Бу гапларнинг ҳеч қандай «диний» тушунчаларга алоқаси йўқ. Бу тушунчалар остида халқнинг минг йиллардан бери шаклланиб келган, яна минг йиллар давом эттирса арзийдиган улкан маънавий хазинаси яшириниб ётади.

Ўткир Ҳошимов ўзининг публицистик мақолаларидан бирида болалик кезларида онасининг қабристондан ўтаётиб «фотиҳа» ўқишининг сабабини сўраганини шундай баён қиласи: «Она, нимага мозор йўл устида бўлади? «Онам оддийгина қилиб тушунтириди: «Ҳаммамизнинг бир кун келадиган жойимиз шу-да, болам». Эҳтимол, гўдак тасаввуримга онамнинг уша гаплари сингмагандир, даҳшатли туолгандир. Лекин йиллар ўтиб яна бир ҳақиқатни англадим. «Ҳаётдан бессанг ёки босар-тусарингни билмай қолсанг, қабристонни кез», деган гапда ҳам катта ҳақиқат бор экан. Бу ҳақиқатга ишонмаганлар ақалли бир марта

¹ Ҳошимов У. Инсон хотираси // Ўзбекистон адабиёти ва санъти, 1984.-16 март; Ҳошимов У. Ҳазина. – Т.: Ўзбекистон, 1987. –Б..37.

қабристонга бориб кўрсинг: ҳовуридан тушиб қолади. қабристонлар шунинг учун ҳам йўл бўйида-кўзга кўринарли, назарга яқин жойда...»¹

Баъзан инсоннинг табиити қизиқдек туюлади. Чунки туғилишни ҳамиша табиий ҳисоблаймизу, ўлимни хар доим ғайри табиий, адолатсиз воқеадек қабул қиласиз. Ҳатто ойлаб бетоб ётган киши вафот этса ҳам, атрофдагилар унинг эрта-индин ҳаётдан кўз юмушига кузи етиб турган бўлса ҳам, бизга ўша кишининг вафоти бари бир кутимаган ҳодисадек туюлиши мумкин. Бунинг сабаби жуда ҳам оддий: ҳеч ким яқин кишисининг абадий кўз юмушини хохламайди ва бунга кўниколмайди. Ана шундай кезларда марҳумнинг яқинлари эсанкираб қолиши табиий. Бунинг устига ўз ғами ўзига етмагандек қанча югур-югурлар, ташвиш устига ташвишлар кўпайиб кетади. Бундай мушкул дақиқаларда эл-юрт маракаси, тўйида юрган, кўпни кўрган оқсоқол отахонлар, онахонларнинг хизматлари бекиёсdir. қолаверса, кўни-кўшни, таниш-нотаниш кишилар дарров етиб келадилар. Юқоридаги мисолларда келтирганимиздек, бу ҳам халқимизнинг энг ажойиб удумларидан бўридир. Лекин бу борада ҳали қатор муаммолар ҳам борки, уларни эсламасликнинг ҳеч ҳам иложи йўқ. Баъзан орамизда ўз ғами ўзига етиб ортадиган, «оғзи-бурни тўла қон» кишиларни-марҳумнинг яқинларини катта ҳаражатга туширадиган отанг ёки онанг бечора дунёга келиб нима кўрди, энди бу ёгини дурустроқ қилсанг руҳи шод бўлади”, деб бош қотирадиган инсонлар кўпайиб қолади. Бу гаплардан довдираб қолган бечора фарзанд ҳам ким галирса оғзига қараб тўрт томонга зир югуради. Керак бўлса қарз ҳавола қилишгача боради. Нима қилса қилсинки, отаси ёки онасининг руҳи шод бўлса! Мабодо руҳ деган нарсанинг ўзи бўлса, ота-онанинг руҳи фарзандининг ўзи учун бунчалик азият чекишини ҳеч ҳам

2. Ҳошимов У. Инсон хотираси // Ўзбекистон алабиёти ва санъти, 1984. -16 март.; Ҳошимов У. Ҳазина. – Т. Ўзбекистон, 1987. –Б..37.

хоҳламаслигини айтадиган одам йўқ. Ахир қайси ота-она боласининг қийналишини хоҳлайди? Тўй маслаҳат билан бўлади, таъзия эса сўрамай келади. Бунинг устига маъракага келган ҳар бир одамнинг қўлига “йиртиш”, рўмолча тарқатиш удуми анъана туисига кириб бормоқда. Агар кекса ота ёки табаррук онахон қазо қилса, унинг олдиғаги инсоний бурчини ўтаган кишиларга тобут атрофига ўралган матодан бир парчадан йиртиб бериш удуми ҳам ота-боболаримиздан кириб келган. Бу билан сизлар ҳам шу ёшга етинглар, эл ўртасида эътибор топинглар, деган маънени англатишган. Афсуски, кўплар буни яхши тушунмайди.

Бугунги кунда қабристонларнинг кўриниши яхшиланмоқда. Хурсанд бўладиган томони шуки, маҳалла аҳллари ҳар йили зиёратгоҳлардаги кўп ишларни ҳашар йўли билан қиласилар. Керак бўлса, баҳоли-қудрат маблағ йигиб қабристонларни ободонлаштиришади. Чунки зиёратгоҳлар ўша юртнинг, маҳалланинг тарихи хисобланиб, қанчадан-қанча буюк сиймоларнинг ўтмишини ёдга олади. Бу ҳам ўзбек удумларининг яна бир кўринишидир. Баъзи тумандаги зиёратгоҳларга борганимизда, у ерда аждодлар руҳини шунчалик қадрлаётган кишиларга минг бор раҳмат айтгимиз келади. Лекин минг таассуф билан айтиш керакки, кўп жойларда қабристонларнинг ахволи ёмон ҳолатда. Одам у ерларда юришга кўрқади! Зиёратгоҳларнинг ичида моллар юрганини, экинга сув очилганда, қабрлар чўкиб кетганини кўриш мумкин. Кўп ҳолларда қабристонга ўт қўйиб тозаланади. Ахир, бу бориб турган гумроҳлик-ку! Инсоф билан айтиш керакки, зиёратгоҳни тозалашнинг осон йўлини топган ёки аждодлар хоки устида мол, қўй боқаётган инсоннинг бошига ўлим тушмаган булиши табиий. Аммо у ҳам бу дунёда абадий яшамайди. Чунки бу савдо ҳар кимнинг бошида бор.

Ўткир Ҳошимовнинг бир фикри инсонни ўйлашга ундейди. Унда шундай дейилган: “Рус халқининг бир удумига доим қойил қоламан. Ҳар якшанба куни зиёратгоҳлар гавжум бўлиб кетади.

Одамлар қабристонга ақалли битта гулчамбар кўтариб келишади, бир зум ўтириб мархумнинг хотирасини ёд этишади”.¹ Бизда эса бу ҳолнинг аксини қурамиз: мархумни сўнгги манзилга кузатиб келгандан кейин зиёратгоҳга аввалига ҳар ҳафта бориб, сўнг бир йилда икки марта борилса бориладики бўлмаса йўқ. Қизиги шундаки, онаси ёки отаси ҳаётлик пайтида ўз вақтида хабар ололмаган, ёқтирган нарсасини олиб беришни ўйламаган фарзанд бошига ўлим деган кулфат тушгандан кейин кўзи очилиб бирдан “саҳий” бўлиб кетади. Бу билан ота-она тирик пайтида қилган “тunoҳлари”ни ювишдек туюлар. Эҳтимол бошига мусибат тушган одам ҳаёт пайтида яқин кишиларига сидқидилдан хизмат қилолмаганини ўйлаб эзилар. Лекин бу иш билан яқин кишисини баҳтли қилган деб бўлмайди.

Ўткир Ҳошимовнинг “Ўзбеклар” ҳикоясида ҳам худди шу каби ифода акс этганини кузатамиз. Асар қаҳрамони Отинойи нафақат бир инсоннинг, балки бутун бир қишлоқ аҳлиниң ҳам онаси, ҳам суюнган тоғи. Отинойи отин бўлгани учун ҳам маҳалладаги барча урф-одат, удумларнинг маслаҳати унинг уйида бўлар ва бунга ўз ҳиссасини қўшадиган ажойиб аёл, меҳрибон она эди. У ўз умрининг поёнига етганини ҳис қилган ҳолда қўни-қўшниларига “ўлимлик”ларини кўрсатиб, уларга нима қилиш кераклигини тушунтиради. Ҳар бир гапининг бирида иши кўпайиб онасидан ўз вақтида хабар ололмаётган ўғли Искандарни мақтайди. Нафақат ўғли Искандарни кучли она меҳри таъсирида севади, балки бутун қишлоқ болаларига ҳам худди ўз боласидек карайди. Ҳатто болалар дараҳтларга чиқиб, пишмаган меваларни уза бошлашса, Отинойи «Хой, уйингга буғдой тўлгур такалар, туш йиқилиб кетасан!»,² - деб чирқиллайди.

1. Ҳошимов Ў. Инсон хотираси // Ўзбекистон адабиёти ва санъти, 1984. -16 март.

2. Ҳошимов Ў. Бахор кайтмайди: Сайдланма. Қисса ва ҳикоялар. -Т.: F. Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. -Б.375.

Бу ерда «такалар» сўзи эркалаш оҳангидан айтилган сўз бўлиб, шўх болалар деган маънони англатиб турибди. Ёки «уйингга буғдой тўлгур» ибораси қадимдан бизгача етиб келган. У ризқ-рўз, насиба, тўкин-сочинлик каби маъноларни ифодалайди. Адиб шундай кенг ва чуқур маънога эга бўлган ибораларни қўллаган-ки, асардаги асосий қаҳрамон образи тасвирида бош мавзу бўлган ўзбеклар қалбини очиб беришга харакат қилган. Софдил қалб эгалари бўлган инсонларнинг образини шу асарда ёритиб беришда ибора ва маталлардан ҳам унумли ҳамда ўз ўринда фойдаланган. Яна шундай иборалардан бирини мисол тариқасида келтирсак, асарнинг яна бир қаҳрамони образи орқали ҳаётий ҳолати очиб берилганини кузатамиз. Ёзувчи асар қаҳрамони Бахри хола образини гавдалантиришда «қўшнининг мушуги туғсаям, жони оғригандир», ¹ - деб ўйлади. Шу ибора натижасида Бахри холанинг раҳмдиллигини, кўнгли бушлигини юзага чиқара билган. Яъни шу биргина ибора ўзбек аёлининг қалбини тўлалигича ёритган.

Ўткир Ҳошимов асаридаги «ўлимлик» сўзи орқали эса қадимги фольклор жанрларидан бири бўлган мотам маросимларига хос бўлган кўриниш очиб берилган. Биргина Отинои образи орқали асарда бутун ўзбек аёлининг ички дунёси, уларнинг хис-туйғулари, меҳрибонлиги, меҳмондўстлик каби белгилари намоён бўлган. Бундан ташқари, асарда мотам маросимлари билан бир қаторда бошқа анъанавий кўринишларни ифодаловчи иборалар ҳам ишлатилган. Масалан, адиб нон тасвирини қўллаб, ўзбек урф-одатларидағи маълум кўринишини ёритишида ўз маҳоратини ишга солган. Бунда у фольклор анъаналаридаги қўйидаги кўринишга мурожаат қилган. «Нон! Онасининг назарида нондан табаррук нарса йўқ эди. кўни-кўшниларнинг гўдак боласи йўлга кирса оёғи орасидан кулча

1. Ҳошимов Ў. Бахор кайтмайди: Сайланма. Кисса ва хикоялар. –Т.: F. Фулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. –Б.376.; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1978. –Б.94-95.

юмалатиб, бошқа болаларга обқочтиарди. Никоҳ түйидан аввал икки ёшнинг пок турмушидан нишона бўлсин, деб нон ушатарди.»¹ Ёзувчи биргина нонга тааллуқли бўлган анъаналардан бир иккитасини киритиши билан инсонлар ҳаётидаги маълум бир нарсалар кучли аҳамиятга эга эканлигини ёритиб берган. Худди шу ўринда халқимизнинг ана шундай урф одатларига тўхталиб ўтмоқчимиз. Агарда ота-она ўз фарзандини хизмат сафарига жўнатаётган бўлса, албатта, ноннинг бир четидан тишлатиб, деворга осиб қўйган. Бу билан «насибаси узилмасин» деган эзгу тилагининг ифодаси хисобланади. Ёки ерда нон бурдаси ётган бўлса, эҳтиётлаб кўтариб олиб, уч марта пешонага босиш ва озодароқ жойга олиб қўйиш удуми ҳам мавжуд. Бундан ташқари нонни тескари қўйилса, ўша инсоннинг иши силжимаслигига ҳам ишора қилинган. Ёки янги фарзанд кўрган онанинг қўксига дарров иссиқ нон қўядилар. Нимага? Эҳтимол, ёруғ дунёга энди келган боланинг вужудига она сути аралаш нон иси ҳам кирсин, деб шундай қилинар. Гўдак кечаси босинқирамасин деб бешикка, ёстигининг тагига ҳам бир бурда нон қўйилади. Бола эсини таниши билан «нон - табаррук, нонни оёғ ости кишиш – гуноҳ», деб қулогига куйилади. Ҳатто сафарга чиққан одам, йўлда ҳамроҳ бўлсин, деб нон овлолади. Кексалар бирорни алқасалар «нондай азиз бўл!» деб дуо киладилар.

Ўткир Ҳошимов болалик кезларида онасининг арпа нон ёпган кунларини кўп эсга олади ва ўз асарларида ҳам шунга тааллуқли бўлган кўринишларни киритишга ҳаракат қиласди.

Отинойи ҳам ҳар гал нон ёпганида биринчи навбатда ўғли Искандарга, сўнг маҳалла болаларига беришга одат килган. Ёзувчининг публицистик мақолаларидан бирида дадаси ҳаётлик пайтида айтган даҳшатли ҳикояси ҳам ҳар бир инсонни ҳаяжонга солади. Бу ҳикояда ўттиз учинчи йилга келиб қаттиқ қаҳатчилик бўлгани ва дадаси ўртоғи билан «Паркент» деган жойдаги тоққа

2. Ҳошимов Ў. Баҳор кайтмайди: Сайланма +исса ва ҳикоялар. –Т.: F.Гулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. –Б.381.

исмалоқ излаб борганида ўша ердаги кўз кўриб қулоқ эшитмаган воқеанинг гувоҳи бўлгани баён қилинади. Ҳикояда келтирилишича: «Очликдан силласи қуриган мўйловли одам ёш кизчаси билан шу токка исмалоқ қидириб чиқади ва бола нукул битта гапни «Нон, нон, нон, нон!», деб қайта-қайта йифлайди. Отаси бўлса тажанглашган сари ўз тиззасига уриб «Учир!», деган сўзни ишлата бошлайди. Бола худди эсидан оғиб қолгандек яна ўша сўзни такрорлай бошлаганида, отаси қўлидаги ўроқни отиб юборади. Шунда ўроқ боланинг қорнига санчилиб қолиб, бир неча фурсатдан сўнг жон беради. Бу ҳолатни кўрган ёзувчининг дадаси «инсофингиз борми, ўлдирдингиз-ку болани» деб бақирганида, мўйловли киши йигламабди ҳам, додламабди ҳам. Факат боласининг бошидан кучоқлаб инграб, «яхши бўлди, кутулди шу азобдан, уч кун олдин онаси ўлган эди, мозорга оборишга одам тополмай ҳовлига кўмган эдим» дебди. Сўнг кўплашиб бориб қизчани мўйловли одамнинг ҳовлисига, онасининг ёнига кўмишган экан».¹

Демак, нон инсонлар ҳаётида муҳим аҳамиятга эга эканлиг ҳам адабнинг «Ўзбеклар» ҳикоясида кўриб ўтдик. Асарда яна мотам маросимларига тегишли бўлган баъзи сўз ва иборалар ишлатилган. Масалан, «ювғувчи аёл»², «ўлик чиққан уйда қозон қайнатиб бўлмайди»³ каби сўз ва иборалар. Бундан ташкари «васият» сўзи.

Адаб асарда Отинойининг баъзи шахсий нарсалари орқали қадимги урф-одатларнинг кўринишларини ифодалаб бера олган.

«-Отинойининг зиракларини ювғувчига бердик, -деди секин.
-Ўзлари васият қилганлар».⁴

1. Ҳошимов Ў. Ҳазина. –Т.: Ўзбекистон, 1987. –Б. 7-8.

2. Ҳошимов Ў. Баҳор кайтмайди: Сайланма +исса ва ҳикоялар. –Т.: F. Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. –Б. 381.

3. Ўша нашр. – Б. 383.

4. Ўша нашр. – Б. 389.

5. Ўша нашр. – Б. 389

Келинойининг яна бир айтган гапи орқали адабнинг иборали сўзларни келтирганлигини кўрамиз.

« -Мана... Олиб қўйинг...

Искандар меровсираб Келинойининг қўлига қаради. Икки лўппи чой. «Индийский».

- Иккитасини ювгувчига бердик. Рози бўлинг.

- Келинойи титраётган лабини тишлади. - Тўртта эди.

Саккизинчи мартда олиб келган экансиз...

Олиб қўйинг, - деди қоғозни узатиб. - Улимлигим деб, ёстиқларининг орасига тикиб қўйган эдилар. Сиз ташлаб кетган экансиз. қирқ сўмини ювгувчига бердик. Икки юз олтмиш сўм колди. Санаб олинг. - У газета қатини очиб, бир сўмлик, уч сўмлик пулларни Искандарга узатди».

Юқорида берилган парчалардан кўриниб турибдики, ҳар бир она ўз дилбандини умрининг охиригача, балки дунёдан кўз юмганидан кейин ҳам меҳр билан сужди. Гарчи ўз вақтида онасидан хабар олмаслигига қарамай, барибир кечиримли бўлади. Чунки у мўътабар зот, Она!

Ўткир Ҳошимов бу каби меҳрни қадимий фольклор анъяналаридан фойдаланган ҳолда аниқ, реал ҳолатда кичик деталлар билан тасвиirlаб бера олган.

Ўткир Ҳошимовнинг яна бир хикоясини тахлил қилиш жараённида унда ишлатилган бир мақолга диққат қаратишимииз керак. «Сичқон сифмас инига, ғалвир боғлар думига...» Бу мақолни «Хотам- хасиснинг хазинаси» хикоясида ҳам учратган эдик. Адид нима мақсадда «Дард» хикоясида ҳам худди шу мақолни ишлатғанлигини кўриб ўтадиган бўлсак, асар қаҳрамони Мухторжон онаси Санталат аяга армиядан келгунича зерикмаслиги учун бирон нарса билан овуниб туриши учун ўрик тагидаги бир парча ерни чопиб, шу ерга пиёз сепиб кетган эди. Мухторжон армияга кетган, энди эса қайтаётган эди. Шунда Салтанат ая ўғлини шу пиёзни сепаётган ҳолатини эслайди. Ўшанда кулиб, «Сичқон сифмас инига, ғалвир боғлар думига...

Кафтдай жойда. дәхқончилик қилиб қаёққа борардинг, болам»,¹ деганди.

Бу билан адид ўз қаҳрамони тасвирида бойлик, хасислик түғрисида эмас, балки меңнат, ҳалоллик таъсири ҳақида фикр юритган. Бундан ташқари, бу ҳикояда яна бир қатор мақол ва ибораларни адид ўз ўрнига қўйиб ишлатган.

Нима учун ҳикоя «Дард» деб номланган? Шу ҳикоядаги бир ўзбек аёли орқали бошқа неча-неча аёллар дарди, қалб армонлари, орзу-истаклари, рухий ҳолатлари тасвирланган. Эри урушга кетиб, соғ-омон қайтиши бир олам бўлса, фарзандидан айрилгани бошқа бир олам. Муроджон дунёга келганию, унинг ахлоқи, одоби бир олам бўлса, эрининг бевақт ўлими ҳам бошқа бир олам. Ўғли армиядалик чоғида Салтанат ая ўз дардини, ёлғизлигини ичига ютиб яшайди. Унинг ички туғёнларини ҳаётий тасвирлаб беришда адид нозик йўналишларга ўз ўрнида маълум бир ҳолатни очиб бера олган. Масалан, Салтанат аянинг эри урушдан қайтиши «қаҳрини аямаган толе меҳрини ҳам аямайди»², деган иборанинг ишлатилиши орқали «қаҳр»нинг нима эканлигию, «меҳр»нинг нима эканлиги яққол куриниб турибди. қаҳр-бу аянинг ёлғиз қизидан жудо бўлиши бўлса, меҳр-бу эрининг урушдан сог-омон қайтиши ва Муроджоннинг дуёга келишидир.

Яна асарда «Текинга мушук офтобга чиқмайди»³, мақоли ҳам қаҳрамонларнинг ички дунёсини тасвирлаб беришда катта аҳамиятга эга. Асар қаҳрамонларидан бири Бону савдо-сотик билан тирикчилик қиласди. Юқоридаги мақол ана шу Бонунинг атласни қимматга пуллаётган пайтида айтган сўзи бўлиб, қаҳрамон ички дунёси ёритилган. Чунки у савдолашаётган чоғида ўзини бева-бечорадек кўрсатишга одатланган. Натижада ундаги

¹ Ҳошимов Ў. Бахор кайтмайди: Сайланма. Кисса ва ҳикоялар. –Т.: F. Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. – Б. 349.

² Ҳошимов Ў. Бахор кайтмайди: Сайланма. Кисса ва ҳикоялар. –Т.: F. Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. –Б. 350.

³ Ўша нашр – Б. 355.

бундай «дард» ҳам асар сарлавҳасига муносиб тарзда қўлланган. Адиб бу ҳикояда кўпроқ муҳитнинг паст-баландига, бош қаҳрамоннинг образи орқали, соғ, тоза қалб эгаларининг руҳий кечинмаларини мақол, иборалар ёрдамида очиб берган.

Ўткир Ҳошимов - эл ардоқлаган адиб. У ҳар бир асарида ҳалқ ҳаётини, ҳаётнинг паст-баландини, яхшию ёмонни, ҳаётда учрайдиган ҳар қандай ноҳақликни, ҳалқ кувончию, ғамкулфатини, уларнинг ички дунёсида рўй берадиган ҳисстуйғуларини, руҳий ҳолатларини, жамиятдаги ўзгаришларни келтиради.

Чиндан-да адиб ҳақгўйлик кўйчиси. Ундаги ҳақпараматлик отаси Атаулла Ҳошимовдан ўтгандир. Ўткир Ҳошимовнинг отаси ишчи бўлган, у эскича алифбодаги китобларни ҳам, замонавий газеталарни ҳам муттасил ўқиб борар, камгап, тажанг, ниҳоятда ҳақпарамат эди. Отасидаги бу ҳақпараматлик адибга ўтиб, у ўз асарларида буни намоён килди. Адиб бу каби ҳакиқатни асарларида тасвирлашда қадимги фольклор анъаналаридан тўлиқ фойдаланган. Айниқса, юкорида келтирилган ҳикояларида адиб кўпроқ ҳалқнинг ички ҳиссиётлари, руҳий ҳолати, жамиятдаги ўзгаришларини очиб берган. Ёзувчининг «Урушнинг сўнгги қурбони», «Ўзбеклар», «Дард», «Хотам-хасиснинг хазинаси», «куёш тарозиси» ҳикоялари каби бошқа ҳикояларида ҳам энг асосий мавзу қилиб ҳалқ ҳаёти тасвирланган. Адиб ўзбек ҳалқининг 70 йилдан ортиқ вақт ичидаги қарам ҳаётини, ҳар бир инсоннинг қалб түғёнини бошқа асарларида ҳам акс эттирган.

Ўткир Ҳошимов юкорида келтирилган ҳикоялари қатори бошқа яна бир қатор асарларида қадимий фольклор жанрларидан бўлган мақол ва иборалардан, эртак, қўшикларни қўллаб, асарларидаги образлари орқали оддий ҳалқ ҳаётини, айниқса, аёл қаҳрамонлари тасвирида тўлиқ намоён қила билган.

Бадиий ижодда аёл образини алоҳида яратиш барча ижодкорларга хос хусусиятдир. Лекин бугунги ҳаёти ўтмишдан мислсиз фарқ қиласан аёл ҳақида гап кетар экан, бу масалани

оидинлаштириш зарур. Дастрраб, Ҳамза асарларининг етакчи мавзуи хотин-қизлар озодлиги билан боғлиқлиги ажабланарли эмас. Ҳамзанинг аёл қаҳрамони адабиётда биринчилардан булиб, ҳамма кўргиликларининг, баҳтсизликларининг бош айборини топди ва уларни йўқ қилишга чақириди.

Эндилиқда аёлларсиз, уларнинг меҳнатисиз жамият тараққиётини тасаввур этиб бўлмайди. Ана шу масалаларнинг характерли томонлари Ўткир Ҳошимов ижодида ҳам ўз ифодасини топиб келмоқда. Ёзувчи муҳаббат, оила каби мураккаб муаммолар орқали аёл баҳти ҳакида фикр юритишига ҳаракат қиласи. Аёлнинг ўз тақирини ўзи ҳал қилиш даражаси, тенг ҳуқуқлиги тушунчаси, умуман, маънавий камолотини бадиий тадқиқ қилиш ёзувчини доимо банд қилиб келган. «Ўткир номус ва номусизлик, имон ва имонсизлик, олижаноблик ва пастаринлик ўртасидаги нисбатларни муҳаббат воситасида ечади, Муҳаббат унинг талқинида чинакам фазилатларни намойиш қилувчи, синовдан ўтказувчи қудратли кучдир. Афишадаги муҳаббат билан юракдаги муҳаббат ўртасида улкан фарқ бор. Ўткир ҳар иккаласини ҳам жонли инсон тақдирлари, характерлари билан чамбарчас боғлаган ҳолда кўрсатади»¹.

Бу билан Ўткир Ҳошимов ҳаёт каби мураккаб муаммогасевги, оиласа турмуш тақозо этаётган талабдан келиб чиқиб ёндашишга, бадиий тадқиқ этишига ҳаракат қиласи. Яна бошқа томондан эса ҳаётнинг долзарб масалаларига аёлнинг оила-севги муаммоси орқалигина боғлаш, уларнинг имкониятларини, жамият олдидаги бурчларини торайтиришга ҳам олиб келиши мумкин.

Лекин Ўткир Ҳошимов ўзининг энг яхши ҳикояларида мураккаб туйғулар тасвирида ҳаётнинг гузал, жозибали, сермазмун қилувчи кучини тадқиқ қилишга муваффақ бўлади.

¹ Фафуров И. Парвоз ваъдалари. Ўткир Ҳошимовнинг «Бир томчи шудринт» китобига ёзилган кириш маколасидан. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1970. – Б. 5

«Мұхаббат» ҳикоясида тасвиrlанишича, лұли қиз Дилдор қалбини бу олий түйгү забт этади, бу эса кизнинг ҳаёт тарзини үзгартыришга олиб келади. Лекин унинг үз мұхитидан, одатай ҳаёт тарзидан кечиб, ҳамма одамлар каби, Тиркаш каби фикрлашға, унинг яшаш тарзини қабул қилишга рози бўлиши осонликча кечмайди. Ҳикоя соф севги тасвири билан чегараланиб қолмайди, балки бунинг баҳонасида каттароқ фикр ўтказилади. Асар қаҳрамони Тиркаш қалбини мұхаббат қанчалик банд этмасин, у үзига қадрдон бўлиб қолган оилани, қишлоғини, яшаш ва меҳнат қилиш тарзини тарк этолмайди. Айниқса, Дилдор кетидан кетишга аҳд килган Тиркашга ҳамма нарса ўзгача-қадрдон, ардоқли ва гўзал мазмун касб этади.

Бу ҳикояда ғайриоддий эртаклар сюжетига хос воқеа баён этилган.

Одамнинг оила бахти, севимли бўлиш бахти унинг ижтимоий ҳаётдаги бахти билан алоқадорлиги, бири иккинчисини белгилаши «Деҳқоннинг бир куни» ҳамда «Деҳқоннинг бир туни» ҳикояларида яққол сезилади. Ҳикояга дала меҳнатининг үзига хос машаққати ва ундан топиладиган завқ, мамнуният асар рухига сингдириб юборилган. Асар қаҳрамони қилиб аёл белгиланиши ҳам тасодифий эмас. Чunksи, асарда аёлнинг қишлоқ ҳўжалиги тараққиётiga қўшаётган катта ҳиссасини тан олиш, қайд этиш, улуғлаш ва бу меҳнатнинг мураккаб, оғир томонларини курсатиш орқали аёл жасоратини таъкидлаш ётади. Ёзувчи ушбу ҳикояда деҳқоннинг атиги бир кунини-авжи меҳнат қизиган куз кунини, хосилни йиғиб-териш пайтини- эрта тонгдан то тунгача- тасвиrlар экан, унинг ҳаёт мазмuni, беғубор бахтини кўтсатишга муваффақ бўлади. Деҳқоннинг бир кунida оламча ҳаёт нафосати бор. Сиртдан қараганда, ҳеч қандай фавқулодда воқеалар, кутилмаган мураккаб вазиятлар, ҳолатлар, кучли зиддиятлар, тўқнашувлар содир бўлмайди. Аксинча, ҳикояда келинчак Муяссарнинг эрта туриб, уй-рўзғор юмушлари билан шуғулланиши, нонушта тайёрлаши,

илдам далаға, пахтазорга жұнаши ва у ерда мәхнатта киришиб кетиши, бутун тафсилотлари билан чизилади. Кундалик турмуш икир-чикирлари заминида катта мазмун ётади- аёл баҳти улуғланади.

Ҳикояда табелчининг Муяссарга қылган қўпол ҳазилига ва берган дашномига нисбатан «Бу одам шунақа ўзи: отдан тушса ҳам эгардан тушгиси келмайди»¹ каби иборани келтиради. Бу билан Шоқосим аканинг бир пайтлари раис бўлгани ва шу лавозимдан бўшагач, оддий табелчилик билан шуғулланаётганлиги юкоридаги ибора мазмунига сингдириб юборилган. Муяссар ёш бўлса ҳам ақлли, тарбияли аёл эди. Ҳатто ана шундай одам билан пачакилашиб ўтиришни эп кўрмаслигининг ўзи Муяссарнинг олижаноблиги, ўз қадр-қимматини билишини ифодалашга ёрдам беради. Муяссарнинг олдинда ҳали баҳтли кунлар кутади, у келажагига тўла ишонч билан яшайди: «... қаердадир узокда алла эшитилади, қайсиadir она ўз кичкinctойининг бошида қўшиқ айтаяпти. Муяссар ширин жилмайиб қуяди. Мана бир йилдан кейинми, икки йилдан кейинми ўзи ҳам она бўлади. Ӯшанда ўзи ҳам шунақа сокин кечаларга жон киритиб, алла айтади».²

Ёзувчи аёл баҳтини табиий равишда оналик билан, оила билан боғлайди. Демак, бундан кўринадики, ҳикояда келтирилган алланинг янгроқ овози ўзига хос тароват бағишлиади.

Энди адебининг «Деҳқоннинг бир туни» ҳикоясини таҳлил қилас эканмиз, бу ҳикоя ҳам аввалги ҳикоянинг давомийлигини зътироф этиш керак. Ушбу ҳикояда Муяссар, Алижон ва уларнинг фарзандларини факат бир кунлик туни ҳакида батафсил ёритилган.

Адеб бу ҳикояда ҳам ҳалқ мақолларидан унумли ва ўринли фойдаланган. Ҳикояни кўздан кечириш давомида қуйидаги ҳалқ

1. Ҳошимов ў. Қалбинита кулоқ сол: Кисса ва ҳикоялар. -Т.: F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. -Б.171.

2. Ўша нашр. -Б.172-173.

мақолларининг нима мақсадда кўлланганлигининг гувоҳи бўламиз. Асарда Муяссарнинг қизи Ҳалима ўз акаси Валининг суратини чизаётган кезларида «қирқига чидадингиз, қирк биригаям чиданг-да, акажон! Беш минут қолди»,¹ деган халқ мақолини кўллади. Негаки, Валининг бесабрсизлиги ҳамда ишнинг охиригача чидамли бўлиш кераклиги мақол мазмунига сингдириб юборилган. Ёки ёзувчи «Сутдан оғзи куйган қатиқни ҳам пулаб ичади»² мақолини ҳам асар қаҳрамонига мос ҳолатда келтиради. Яъни Муяссарнинг қизи Ҳалима бевақт вафот этади. Орадан анча вақт ўтгач, қизи Салима ҳам оғриб қолади. Натижада, улар бу касалнинг олдини олиб, қизларининг тузалиб кетишига сабаб бўлишган. Агарда эътибор бермай юришганда, у ҳам Ҳалима ҳолига тушиб қолишини мақол мазмунидан англаб оламиз.

Хуллас, ушбу ҳикоялардаги асосий қаҳрамон Муяссар дехқон аёлининг умумлашма образи даражасига кутарилади.

Ўткир Ҳошимовнинг «қалбингга қулоқ сол» тўпламидан ҳам бир неча ҳикоялар ўрин олган. Шулардан «Одам овози» ҳикояси ҳам мавзу, мазмун жиҳатидан ранг-баранг. Лекин унда ўзаро яқинлаштирадиган қандайдир бир асосни куришимиз мумкин. Бугунги кунда илмий-техника тараққиёти ҳаёт оқимини, демак, инсонларнинг ўсиш, ривожланишини тезлаштириб юбормоқда. Натижада, инсонлардаги фаоллик, интилиш улар онгини ҳам ўзгартиряпти; янгича муносабатлар, одатлар, қарашлар пайдо бўлмоқда. Одамлардаги бу ўзгаришларни «Одам овози» ҳикоясининг қаҳрамони –Мастура хола англаб етмайди. «Дангиллама уйи» бўла туриб «домга» кўчиб кетган ўғли, келинининг қилмиши ҳам, «кўрпачага мук» тушиб китоб ўқиб ётган қизнинг ҳолати ҳам, «қаёkkадир шошаётган» кишиларнинг ўйлари ҳам хола учун жумбок. Биз учун эса, ҳикоянинг тояси,

3. Ҳошимов Ў. Иэтироб. Ҳикоялар. –Т.: Ёзувчи, 1991. –Б.28.

4. Ўша напр. –Б. 30

ёзувчининг қаҳрамонларга нисбатан позицияси жумбок, ноаник туюлади. «Ёлғизлик худойимга муносиб- деди у (Мастура хола) секингина, аммо овози шундай жаранглаб эшитилдики, ўз товушидан ўзи чўчиб кетди...»¹

Демак, ўз замондошларига нисбатан ички боғлиқликни, қалб яқинлигини ҳис қилмаслик- ёлғизлик.

«Одам овози» ҳикояси ҳам аёл ҳақида, катта ҳаёт кўрган она ҳақида. Ёзувчи аёл психологиясини, турмуш пасти баландини обдон билган аёл ҳаракатларини жуда характерли деталлар орқали реаллаштиради. Унинг ҳар бир ҳаракатига, фикрлаш тарзига, ўйларига ишонмаслик мумкин эмас.

Асардаги воқеага кўра, Мастура холанинг ёлғиз қолишига фақат ўзи айбдор. Лекин нима бўлса ҳам, эски ҳовлида кампирни ёлғиз ташлаб кетган ўғлини айбсиз деб бўлмайди. Аммо гап бунда эмас, балки одамнинг ёлғиз ўзи яшай олмаслигига- кимнидир ҳаётига, ўйларига шерик бўлиб яшаши, кимнингдир оғирини енгил килиб яшаши, кимнингдир овозини эшитиб яшаши кераклиги ҳақида батафсил фикр юритилади.

Ёзувчи ҳикояда ибораларни ҳам киритади. Асарда Мастура хола томонидан келтирилган «Данагидан мағзи ширин»² деган ибора маъносидан ўз набираси Асқаржонни назарда тутганлигини кўрамиз. Худди шу ибора таркибида онанинг ўз фарзандидан кўра унинг жажжи фарзанди азизлигини кўрсатиб берилган. Шу нуқтаи назардан олиб қарасак, Мастура хола ёлғизликка кўниши мумкин, бироқ шириндандишири набирисини бир кун кўролмаслигини тасаввур этолмайди. Шундай бўлса ҳам кўнишига мажбур бўлади.

Юқоридаги асарларда ёзувчининг ўзига хослиги, кундалик ҳаётий воқеалар замирида катта фикр кузата олиши, умумлашма ясай олишини, айниқса, яққол кўринади.

¹ Ҳошимов Ў. Қалбингга кулок сол: Кисса ва ҳикоялар. –Т.: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. –Б.135.

² Ҳошимов Ў. Қалбингга кулок сол: Кисса ва ҳикоялар. –Т.: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. –Б.312.

Хулоса шундан иборатки, ёзувчи халқимизнинг донишмандлигини кўрсатувчи афоризмлар-мақол ва иборалардан усталик билан фойдаланган ҳамда уларнинг тарбиявий мақсадини асарларининг мазмунига сингдириб юборган.

1.2. АФСОНА ВА РИВОЯТЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МАҲОРАТИ

Ўткир Ҳошимов ўзининг муттасил изланишлари, кузатишлари ҳамда ёшлигига онасидан ва бошқалардан эшитган ҳалқ оғзаки ижоди намуналаридан асарларини яратишда унумли фойдаланди. Биз унинг ижод жараёнида афсона ва ривоятлардан фойдаланиш маҳорати хусусида фикр юритишни ўринли деб билдик.

Дастлаб, афсона ва ривоятлар ёзма адабиётда йирик эпик асарларнинг пайдо бўлишига бир замин бўлган. Ҳозирги ўзбек адабиётининг пешқадам вакиллари ҳам ҳалқ оғзаки ижоди жанрлари бўлмиш афсона ва ривоятларидан ижодий фойдаланиб, ўз асарларини яратиб келмоқдалар. Чунончи, Ҳамид Олимжонюнинг «Семур ёки Паризод ва Бунёд», М.Шайхзоданинг «Искандар Зулқарнайн» номли шеърий эртаклари каби бадиий асарлар афсоналардан баҳраманд бўлиш асосида юзага келган. Бу кейинчалик XX аср ўзбек адабиёти вакиллари ижодида ҳамда ҳаёт тарзида ҳам афсона ва ривоятларнинг асарларида уйғунлашганини кўрамиз. Шу жумладан, Ўткир Ҳошимов ижодини ҳам ана шундай ижодкорлар сирасига киритамиз.

Адид ўз ижоди бошланмасдан аввал, онасининг айтган афсона ва ривоятларини хотирасида сақлаган. Кейинчалик эса, асарлари силсиласига гўзал тасвиirlар асосида маҳорат билан ёритиб берган. Биз юқорида ёзувчининг бир неча ҳикояларидағи фольклор жанрларидаги мақол ва ибораларнинг ишлатилиш жараёнларини таҳлил қилган эдик. Энди адабнинг ўз асарларида

келтирган афсона ва ривоятлардан фойдаланиш жиҳатини кўриб ўтмоқчимиз.

Ёзувчи қаерга борса, ўша жой тафсилотларини қаламга туширишга уринади. Ҳатто саёҳат сафариға йўл олганда ҳам худди шу жойдаги ҳолатларни афсона ёки ривоятларга боғлик равишида ижодий ёндаши, баён қилишга уринган. қуйида адібнинг саёҳат лавҳалари тасвири берилган «Шудрингли ўтлоклар» номли хикоясини таҳлил киласиган бўлсак, унда ўзининг дам олиш кунларидан бирида дўстлари билан тоғ сафариға кетаётган ҳолатларининг реал тасвири берилганлиги кўринади. Ҳикояга назар ташлар эканмиз, унда адібнинг маҳоратли чизгиларининг гувоҳи бўламиз. Негаки, асарда афсона ва ривоятдан ташкари табиат тасвири, она алласи асар мазмунига хос ҳолатда киритилган.

Ўткир Ҳошимов ҳар йили тоғ сафариға чиқиб, у ердаги табиат манзарасидан баҳраманд бўлиб қайтишни, у ердаги улокни завқ билан томоша қилиб қайтишни истайди. Ушбу хикоясида ҳам сафар тафсилотларини бирма-бир келтириб ўтади. Айниқса, хикояда тунги манзараларнинг кўриниши, яъни юлдузларнинг пастқамликдан нафис нур сочиш таровати тасвири ўзгача берилган. Шу жумладан, асарда жой номларига оид афсона ва ривоятлар муаллиф томонидан бежиз қўлланмаган. Улар асарнинг жозиба сирини очиб беришга ёрдам беради. Бу ўз навбатида адид маҳоратидан далолатdir.

Ёзувчи ушбу асарига қуйидаги жой номига оид ривоятлардан бирини келтириб, шундай баён қиласиди:

«Ривоят қилишларига қараганда, қадим замонларда бир қишлоқни ёв босибди. Йигитларни қиличдан ўтқазиб, қизларни оёқ ости қилишибди. Ёлғиз бир келинчак душманга бўйсунмабди. Тоғ-тошлар ошиб, мана шу ерга, икки тоғ орасидаги ўтлокқа келиб, у ёғига ўтолмай қолибди. Душман қулига тушгандан кўра, тошга айланиб қолай деб илтижо қилибди. Чиндан ҳам тошга

айланиб қолибди. Ушандан буён бу ерни Келинчак деб аталармиш », -деб таъкидлайди.¹

Бу ривоят мазмунидан аён бўладики, келинчак образи оркали аёлларнинг озодлик, эркинлик ҳақидаги ғоялари намоён бўлади. Келинчак ҳам душманга бўйсунгуси келмай, мағрурланади. Натижада, ундаги эътиқод туйғуси уни шу тоғ манзилигача олиб елтади. Аммо, душман уни таъқиб килаётганидан тошга айланиб қолишни Худодан сўрайди. килган тоат-ибодатлари бесамар кетмай, келинчак тошга айланиб қолади. Шу воқеадан сўнг, уша жойга тоғли аҳоли «Келинчак» деб ном қўйган. Бугунги кунга келиб ана шу жойлар зиёратгоҳлар масканига айлантирилди. Агарда кимки яхши ниятлар ила шу жойларга зиёратга келса, албатта ижобат бўлган.

Ёзувчи бу ривоятни келтириш билан ўзбек аёлларига хос бўлган миллий хусусиятларини тасвирлашда бор маҳоратини ишга сола билган.

Ўткир Ҳошимов халқ оғзаки ижоди жанрларидан яна бири афсоналардан ўз асарларини яратишда фойдаланади. Жумладан, юқоридаги сафар лавҳалари тасвири чизилган ҳикояси таркибидаги «Дунё кенг» деб номланган қисмидаги қўл номига оид ажойиб афсонани кенг равишда ёритиб беради. Ушбу афсонанинг жой номига боғланиб кетиши ҳам ўзига хос тароват бағишлияди. Негаки, афсона мазмунидан тоғ бағриларида кўллар кўплигини билишимиз мумкин.

Мазкур ҳикоядаги афсона маъносини асослаш мақсадида куйидагича талқин этиб берилган: «Ривоят қилишларича, бу сувда фақат бир тулпор от яшармиш. У йилда бир марта кечаси сувдан чиқиб, яна сув тубига кириб кетармиш. қадим замонларда бир йилқичи шу тулпордан тойчоқ олиш ниятида ўз биясини олиб келиб, кўл бўйида тунаб қолибди. Чиндан ҳам келгуси йили бияси ажойиб бир тулпор кулунлабди. қулун йил эмас, кун сайин ўсиб бораётганини кўрган йилқичи яна биясини олиб келибди.

¹ Ҳошимов Ӯ. Қалбингга қулоқ сол. Қисса ва ҳикоялар. –Т.: Аладиёт ва санъат нашриёти, 1973. –Б. 156.

Той ҳам онасиға эргашиб келибди. Йилқичи қўл соҳилида ётиб, кутиб турибди. Ярим кечада сув тулпори кўлдан чикибди-ю, бияга карамай, тойчоқни эргаштириб сув тубига кириб кетибди». ¹

Дарҳақиқат, ушбу афсонани тинглаган ҳар қандай инсон қалбida меҳр уйғонади. Ёзувчи бу билан нима демоқчи бўлади? Ёзувчининг маҳорати шундаки, афсона таркибидаги образларни бир-бирига монанд тасвиirlар билан яратади. Ушбу афсона мазмунидан шу нарса аён бўладики, ҳатто жониворлар ҳам ўз отаси яшаб турган муҳитга қизиқиб, унинг изидан боришга ҳаракат килади.

Юкорида келтирилган афсона тулпор от ҳақида келтирилгани учун ҳам шу жойнинг номи ҳам «Тулпоркўл» деб ном олган.

Ўткир Ҳошимов ҳикояларидан ташқари қиссаларида ҳам афсона ва ривоятлардан ўринли фойдаланган. Шу жумладан, «Дунёнинг ишлари» қиссасида онаси томонидан келтирилган «Ҳақкуш», «Офтоб», «Обкаш» ва буваси айтиб берган «У юрт билан бу юрт » ҳақидаги афсоналар ўрин олган. Бу афсона ва ривоятлар ҳақида кейинги бобда батафсил ёритмоқчимиз.

Хулоса шундан кўринадики, ёзувчининг асарларидаги афсона ва ривоятларнинг таъсири бутун асар мазмунига сингиб боради. Натижада, асарларнинг китобхонлар томонидан севиб ўқилишига олиб келади.

¹ Ҳошимов У. Қалбингга кулок сол. Қисса ва ҳикоялар –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. –Б.164.

П БОБ. АДИБ ҚИССАЛАРИДА ФОЛЬКЛОР СЮЖЕТЛАРИНИНГ ЎРНИ

2.1. ЭРТАКЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МАҲОРАТИ

Севимли адибимиз А.Қаххор таъкидлаб ўтганидек: «Ёзувчи адабиётга икки хил киради: биринчиси асари билан тутаб, бошқаси асари билан яшнаб киради.

Тутаб кирган ёзувчи узоқ тутайди, кўнглидан чиқариб эмас, қорнидан чиқариб асар ёзади, ёзувчилик умрининг охиригача тутайди, ҳеч қачон ёруғлик чиқариб, ҳеч кимнинг диққатини жалб қилмайди.

Адабиётга чўғдай яшнаб кирган ёзувчи асардан асарга яшнайверади (қорнидан чиқариб эмас, кўнглининг розига айланган нарсалар ҳакида ёниб асар ёза беради), бундай ёзувчилар биринчи асари биланоқ адабиёт муҳибининг диққатини жалб қиласди. Нихоят, охирида абадий сўнмас ўтга айланади. Мен адабиёт муҳибиман, шунинг учун адабиётга яшнаб кирган ёшларни кўриб қувониб кетаман ва бу қувончимни ўша ёшнинг ўзига, миннатдорчилик изҳор қилиб айтаман. Бу яшнаган чўғни елпиш демакдир...

Адабиётда умр бўйи тутаб юрган ёзувчи ҳеч қачон ўз маҳалласи доирасидан ташқари чиқмайди, лекин ўзини классик ҳисоблади. Шунинг учун буларни маҳалла классиклари деб аташ мумкин...»¹

Ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, Ўткир Ҳошимов адабиётга чўғдай яшнаб кирган ёзувчидир. Шунинг учун у китобхон қалбидан чуқур ўрин ола билди.

Ўткир Ҳошимов ўзига хос санъаткорлик истеъдодига эга. Аммо масаланинг мураккаблиги шундаки, истеъдод ҳали ўз-ўзидан муваффақиятни таъминлаёлмайди. Истеъдод – Худо берган бир имконият холос, уни рӯёбга чиқара билиш керак.

¹ Қаххорова К. Чорак аср ҳамнафас. – Т.: Ёш гвардия, 1987. – Б.63-64.

Бунинг учун эса истеъдод эгасидан яна бир талай нарса талаб қилинади. У сурункасига меҳнат қилиш қобилиятига, оқ қофоз билан яккама-якка ҳарф олишиш иқтидорига эга бўлмоғи лозим. Унинг зехни ўткир, мустаҳкам, билими теран, тажрибаси бой, тафаккури баркамол бўлмоғи шарт.

Истеъдодли одам санъатда ҳеч қачон бошқалар очган тайёр йўлдан бормайди, у ҳеч қачон ўз ихтиёрини оқимга топшириб кўймайди. Истеъдод – кашф этмоқ, турфа хил йўлларию сўқмоқлари сероб санъат мулкида ўз йўлини барпо этмоқdir.

Ўткир Ҳошимовнинг шу кунгача яратган катта-кичик асарларининг ҳаммасида шу йўлни кашф этишга, ўз услубини яратишга ва мукаммаллаштиришга интилиб келди. Унинг асарларида, айниқса, қисса ва романларида биз муқаррар тарзда икки хусусиятнинг уйғунлашиб кетганини кўрамиз. Буларнинг биринчиси шуки, адид бадий асарни енгил ташвиқот воситасига, оддий таргибот қуролига айлантирмайди, шу куннинг долзарб месасалалари ҳақида бадийлашган шиорлар ва хитоблар айтиш йўлидан бормайди, балки ҳар бир асарида замонавий воқеалар мухитида бирон мухим ва унутилиб кетган ёки унутилаётган инсоний қадриятлар етакчи ўрин тутади. Муаллиф кўпинча инсон ҳаётининг ўзак масалаларини қўйиб, ҳар бир фикрловчи одамни ташвишга солмай қўймайдиган саволларга жавоб излайди. Иккинчидан эса, шу муаммоларнинг ҳаммаси, энг мураккаб саволлрга жавоб излаш кишини ҳаяжонга соловчи юксак бадий шаклларда амалга оширилади, ҳаётдан олинган, бизга таниш, ўзимиз теварак-атрофимизда тез-тез учратиб турадиган одамларнинг тақдирида ифодаланади. Энг мухими, эса бу одамлар куруқ ғоялар тажассуми эмас, ўз қиёфасига, шаклу шамойилига, тақдирига эга бўлган, инсоний жозибаси кучли шахслар сифатида намоён бўладилар. Биз шу ўринда адид билан китобхонлар ўртасида бўлиб ўтган қуйидаги сұхбатни келтириш орқали фикримизни асослаб ўтмоқчимиз:

« - Китобларингизнинг қаҳрамонларини ҳаётдан оласизми
еки ичингиздан тўқиб чиқарасизми?

- Униси ҳам, буниси ҳам эмас. Чумоли нимаики топса, уясига ташмалайди. Ўргимчак ичидан суюклик чиқариб тур тўқийди. Чумолига ўхшаб йўлида нимаики кўрса, ҳаммасини қоғозга туширадиган одам чинакам ёзувчи эмас. Ўргимчакка ўхшаб ўйига биқиниб олиб, ҳар нарсани ичидан тўқиб чиқараётган одам ҳам чинакам ёзувчи эмас.

Қаламкаш асаларига ўхшashi керак. Асалари юз грамм бол йиғиш учун миллионта гулга қўнар экан. Шунга яраша шарбат тўплаш учун 46 минг чақирим масофани учиб ўтаркан. (Ер куррасининг экватор бўйлаб айланиб учиш билан teng). Бундан ташқари болари ҳар томчи гул шарбатини хартумчасидан 240 марта тўкиб, қайта ютиб ишлов бераркан. Аммо бу – ҳали асал тайёр бўлди, дегани эмас. Шундан кейин ҳам болари асални маҳсус катакчага жойлаб, бир неча соат мобайнида канот қоқиб, ҳаво юбориб, тозаларкан. Асал айнимаслиги шундан.

Ҳақиқий асар дунёга келгунча қаламкаш ҳам тахминан шунча азият чекади. Шундагина унинг асари айнимайди»¹.

Бу фикрлардан кўриниб турибдики, адаб ҳар бир асари устида жиддий иш олиб боради.

«Шундай асар ёзсангки, китобхон уни ўкиётганида ҳамма нарсани унутиб, асар қаҳрамонлари ҳаёти билан яшаса. Китобни ўқиб бўлган куни ақалли бир кеча ухломмай, тўлғаниб чиқса... Орадан йиллар ўтиб, ўша китобни яна қўлига олганида қайтадан ҳаяжонга тушса, ундан янги нарсаларни топса...»² деб адаб орзу қилганидек, унинг ҳар бир асарини қайта-қайта ўқигингиз келади.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Ў.Хошимов асарларини ана шундай ҳаяжонланиб ўқишимизнинг сабабларидан бири

¹Хошимов Ў. Дафтар хошиксидаги битиклар. –Т.: Шарқ, 2005. – Б.195-196.

² ўша нашр. –Б. 192-193.

унинг ижод жараёнида фольклор анъаналаридан унумли фойдаланишидадир.

Маълумки, ҳар бир ҳалқ асрлар оша ардоқлаб, асраб келаётган ўзининг бой оғзаки ижодига эга. Ҳалқ оғзаки ижоди ҳалқ миллий маданиятининг бир кўриниши бўлиб, унинг маълум бир даврдаги турмуш тарзи, урф-одати, меҳнат фаолияти, маданий даражаси ҳақида маълумот беради.

Асрлар оша меҳнат ва кураш жараёнида вужудга келган, ҳалқ донишмандлигининг ифодаси бўлган ҳалқ оғзаки ижоди қадим замонлардан буён буюк мутафаккирларнинг, жаҳон адабиётининг улуғ намояндаларининг ижодий камолотида асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилиб келган.

Шунингдек, ёзувчи Ү.Хошимов ижодида ҳам ҳалқ оғзаки ижодининг кенг тарқалган жанрларидан бири эртаклардан унумли фойдаланганини кузатишими мумкин.

Уткир Хошимов ҳалқ оғзаки ижодининг асосий жанрларидан бири бўлмиш эртаклардан ўз асарларини яратишда унумли фойдаланган. Жумладан, унинг «Дунёнинг ишлари қисасида ҳам ана шундай ўзбек ҳалқ эртакларининг намуналарини учратамиз.

Мазкур асарнинг сўзбошисида адиб шундай сатрларни илова қилиб ўтади: «Бу қисса катта-кичик новеллалардан иборат. Бироқ уларнинг барчасида мен учун энг азиз одам – онам сиймоси бор. Бундаги одамларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўрганман. Фақат баъзиларининг исми ўзгарди, холос. Бу одамларнинг қисмати ҳам қайсиdir жиҳати билан онамга боғланган.

Дунёдаги ҳамма оналар фарзандига муносабат бобида бир-бирига жуда ўхшайди. Бас, шундай экан, бу асар сизларга бағишлиданади азиз Онажонлар!»¹

«Дунёнинг ишлари» қиссаси бир қарашда автобиографик асарга ўхшайди. Унда муаллиф ўз онаси түғрисида, уруш йилларида кечган болалиги түғрисида ҳикоя қиласди. Лекин ёзувчининг асосий нияти юкорида асарнинг сўзбошисида

¹ Хошимов Ү. Сайланма: 2 жилллик. 1-ж. Нурли дунё. – Т.: Шарқ, 1998. - Б. 7.

таъкидлаб ўтганидек, ўзи учун энг азиз сиймо – Онанинг аниқ портретини чизиш, унинг ҳаёт йўлини баён этиш, шаънига мақтовлар айтиб, хотирасини абадийлаштириш ва шу йўл билан фарзандлик бурчини ўташгина эмас. Агар шундай бўлса, «Дунёнинг ишлари» онага бағишланган кўпгина асарлардан фарқ қилмайдиган жўнгина асар бўлиб қоларди.

«Дунёнинг ишлари» фалсафий умумлашмаларга бой, оддий инсон ҳаётининг турли муҳим жиҳатлари ҳақида ўйлашга чорлайдиган, юксак ҳиссий пардаларда ёзилган лирик-психологик қиссадир. Муаллиф бир вақтлар ўзбеклар ҳаётида кенг тарқалган, ҳозир ҳам тез-тез учраб турадиган оддий, майший воқеаларни тасвирлар экан, шу тасвир жараёнида Она образини чизар экан, халқ ҳаётининг негизи – маънавий-ахлоқий эътиқодларни бадиий таҳлил этишни бош мақсад қилиб қўяди.

Муаллиф ўқиб юрган кезларида астрономия дарсида бир ҳақиқатни кашф этганини ёзади: «Ойнинг ўзи нур сочмас экан. Бу дунёда офтоб борлиги учун ҳам ой нур сочиб турар экан». Ёзувчи табиатнинг бу ҳодисасини одамлар ҳаётига қиёслайди ва гўёки ҳар бир одамни нурлантириб турадиган офтоб бор, бу офтоб – муҳаббат, меҳр, шафқат, виждон, эзгулик каби ақидалардирки, улар асрлардан асрларга, авлодлардан авлодларга ўтиб, инсон ҳаётига теран мазмун ва гўзаллик баҳш этиб келмоқда, шу эътиқодлар даставвал, оналаримиз сиймосида тугал мужассам топади, деган фикрни олға суради. «Дунёнинг ишлари» қиссасининг юксак гоявий-тарбиявий аҳамиятини белгилаган, уни ҳозирги замон ўзбек адабиётининг пешқадам асарларига ҳамоҳанг қилган асосий фалсафий-ахлоқий концепция ана шундай.

Муаллиф Она образини яратишда ўзига хос йўлни танлагану, бироқ Онанинг портретини тўла чизмайди. Биз айрим деталлар орқалигина унинг қулларидан доим сут хиди анқиб туришини, жуссаси кичиклигини, бўйи тандир тепасига етмаслигини билиб оламиз. қиссада Онанинг таржимаи ҳоли ҳам тасвирланган эмас.

Биз унинг фаррошлиқ қилганидан огоҳ бўламиз холос. Унинг саводи ҳам китобхон учун қоронги қолади. Ҳар ҳолда унинг олам хақидаги тасаввури ўз оиласи, қариндош-уруғлари, маҳалла доираси билан чекланган. Унинг умри рўзғор ишлари билан, болаларни ювиб-тараб, едириб-ичириш ташвиши билан ўтган.

Шу ўринда адабнинг таржимаи холига назар ташлайдиган бўлсак, унинг онаси Ҳакима Ҳошимова уй бекаси бўлиб, у мадраса қўрмаган бўлса ҳам, ғоятда зехни ўткир, жуда хушфеъл аёл бўлган. «Онам эса отамнинг аксича ниҳоятда ювош, жуда меҳрибон эди. қўшнининг мушуги туғса ҳам жони оғригандир деб ачинар, кўчада бирон бола йиғлаб ўтирган бўлса, албатта, тепасига бориб бошини силар, бирон сабаб билан биз – болаларни қарғаса, ўзи ҳам йиғлаб юборар, ўша заҳоти қўнглимизни олишга ҳаракат қиласарди. У ниҳоятда фариштали, диёнатли аёл бўлгани учун маҳалла-кўйда уни ёшу қари баравар хурмат қиласарди. Одамлар ўртасида бў ажойиб инсон «Пошша ойи» деган ном билан шухрат топганди»¹.

«Дунёнинг ишлари» киссасига киритилган «Тасалли» ҳикоясида Онанинг ўлимидан кейин қабристонда адигба гўрков томонидан айтиб ўтилган қуидаги тасаллидан ҳам унинг қандай инсон эканлигини яна бир бор кузатамиз:

«Бўлди энди, болам! Бунақада ўзингизни олдириб қўясиз. Дунёнинг ишлари шу экан, илож қанча? Волидаи меҳрибонингиз ҳўп ярлақаган одам эканлар. Тўшакда ётмабдилар, бировга зориқмабдилар... Бунақа беозор ўлим ҳар кимга ҳам насиб этавермайди... Кўрдингизми, ўша куни кечаси билан жала қуиб чиқди. То қабрга қўйгунимизча тинмади. қўйишимиз билан чараклаб офтоб чиқди. Бунақа руҳи пок одамлар кам бўлади, болам»².

¹ Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи.- Т.: Уқитувчи, 1999.- Б. 484.

² Ҳошимов У. Сайланмана. 2 жилдлик. 1-ж. Нурли дунё.- Т.: Шарқ, 1998.- Б.9

Бу парчадан ҳам кўринадики, Она ўзининг ана шундай инсон бўлгани учун ҳам беозор ўлим топади. Шу билан бирга, унинг ўлимига ҳаттоки, табиат ҳам ўз таъзиясини билдиргандек, то Онани қабрга қўйиб бўлингунга қадар жала қуйиб, сўнг чараклаб офтоб чиқиб кетади.

Хуллас, «бу дунёда камсуқумгина яшаб ўтган» Она кўпгина ўзбек аёлларидан ҳеч нарсаси билан фарқ қилмайди. Лекин биз Онанинг ана шу камсуқум, оддий ҳаётини маънавиятдан холи деб, унинг ўзини забун ва муштипар деб атай олмаймиз. Аксинча, нигоҳининг ўткирлиги, фикрининг теранлиги туфайли кўз ўнгимизда Онанинг ҳаёти бетакрор улуғворлик касб этади, зўр кудратга эга бўлган ибратга айланади. Оддий ҳаётий воқеалар силсиласида Онанинг руҳий поклиги, тубсиз маънавияти, инсоний гўзаллиги очилади.

Оддий ўзбек аёлига юксак маънавият бағишлайдиган, офтоб бўлиб уни нурлантирадиган куч нимада? Бу куч – Онанинг ҳаётига салмоқли маъно касб этадиган, унинг хулқ-авторини, яшаш тарзини белгилайдиган эътиқодларида.

Она қалбида ҳаммага етиб ортадиган адоксиз меҳр бор, у бу улуғ туйғуни фарзандларига сингдиришини истайди. Унинг эътиқодига кўра инсонни инсон қиласидиган, қалбини оловдай иситиб, офтобдай нурлантирадиган қудрат – муҳаббат. Она фарзандининг қалбида ҳаётга, унинг жамики эҳсонларига муҳаббат доимо тўлкин уриб туришини хохлайди. Шунинг учун фарзанди ақлини танир-танимас унга маънавиятимиздан сабоқлар бера бошлади. Бу сабоқлар дастлаб ҳар хил ривоятлардан, пурхикмат афсоналардан чиқадиган мантикий хulosалар тарзида бўлади. «Қонқусни яхши кўргин», дейди Она фарзандига. «Қонқус ўзимизнинг анҳор. Ундан ўзимиз сув ичамиз». «Жоноворларни яхши кўриш керак, болам», деб ўгит қиласиди Она. Лекин ҳамма нарсадан кўра ортиқроқ одамларни севиш керак. Инсонларга муҳаббат Она учун мавхум туйғу эмас. «Одам энг аввал ўзининг яқинларини яхши кўриши керак. Дунёда яхши

одамлар күп. ~Жудаям күп. Аммо сен адангни, олангни, акаларингни... мениям яхши күрмасанг, дунёда ҳеч кимни яхши күрмайдиган бўлиб қоласан». Она учун ҳаёт – буюк неъмат. Инсон эса, шу ҳаётнинг зеб-зийнати.

Онанинг бу эътиқодида халқинг асрлар давомида синовидан ўтган, сайқаллашиб, узил-кесил бир шаклга кирган табиий инсонпарварлиги ифодаланган. Она инсонга, унинг яхшилигига, маънавий баркамоллигига астойдил ишонади ва бу ишонч унинг олам билан, одамлар билан муносабатини зимдан бошқариб туради. Она ўзгаларнинг хатти-ҳаракатини баҳолаганда, яхши ёмонлигини аниқлаганда содда, лекин салмоқли мезонларга таянади. У ўғлига офтоб ҳақидаги эртакни айтиб бериб, ундан «ким ер юзини тозаласа, ўша энг яхши одам» деган хulosани чиқаради. Боланинг мурғак тасаввuri буни даров онасининг фаррошлиги билан боғлайди. Ёзувчи эса, бу ҳикматнинг рамзий маъносига ишора қиласди. Яхши одам ҳамма вақт бошқаларга яхшилик қилиши, ҳеч кимдан меҳр-шафқатини аямаслиги, керак. Аксинча, ўзгаларнинг дардини ҳис этмаслик, қаҳри қаттиқлик, бағритошлиқ ёмон одамнинг белгиси.

Мазкур эртак қиссанинг «Икки афсона» номли ҳикоясида келтирилган бўлиб, биз шу ўринда ушбу эртакни тўла келтириб ўтишни ўринли деб билдик:

«Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда офтоб бўлган экан. Лекин ер юзига сира чиққиси келмас экан. Ҳар куни эрталаб Худога нола қиласкан. Ер юзида ифлос нарсалар кўп, ҳеч кўргим келмайди дер экан. Тангри уни овутаркан. Сен чиқавергин, ер юзини ифлос нарсалардан тозалайдиган одамлар бор, дер экан. Шунинг учун ким ер юзини тозаласа, ўша энг яхши одам бўларкан.

Офтоб ҳар куни яна Худога нола қиласкан. Ер юзида ёмон одамлар бор. Уларният кўргим келмайди, дер экан. Тангри уни

овутаркан. Сен чиқавергин, қанча күп нур сочсанг, ер юзида ёмон одамлар шунча камаяди, дер экан»¹.

Бу эртакдан шу маъно англашиладики, ер юзи тоза турмаса, **хаттоки**, ой ҳам чиқишини истамайди. Шу билан бирга, гўзал **кизларнинг** ҳуснини ойга ўхшатилгани каби, ер юзининг ифлослигини ой ўзининг ҳуснига чапланган доғдек қабул қиласди. Шунинг учун у Худога нола қилиб, ер юзига чиқмаслигини айтади.

Маълумки, ўзбек халқида бир одат бор. Эрталаб турган **одамнинг** ишини фаришталар ўнглайди, деган ҳикматга катта зътибор бериб, ўзбек хонадонларида сахарлаб туришга, эрталабдан киз-аёллар ҳовли ва кўчаларни чиннидай қилиб яраклатиб супуриб, сув сепишади. Балки эрта турган инсоннинг ишини фаришта ўнглар. Лекин биз шу ўринда эрта туриш ҳар бир **инсоннинг** соглиги учун фойдали эканлиги, эрталабдан бошланган иш хайрли бўлишини ҳам инкор этмаслигимиз керак.

Шунингдек, ой нафақат ер юзининг тоза бўлишини, яхши одамларни ҳам қўришни исташини эртакнинг мазмунидан англаб оламиз.

Дарҳакиқат, ер юзида шундай инсонлар ҳам борки, уларнинг ишлари доим бирорвга ёмонлик қилиш ёки чоҳ қазишдан иборат. Лекин улар бир кун ўзлари қилган ёмонлик жавобсиз қолмаслиги, ўзлари казиган чоҳга ўзлари йиқилишларини ўз вақтида англаб етмайдилар. Англаб етганларида эса кеч бўлади. Шунинг учун халқимиз «қўлингдан келса, яхшилик қил, яхшилик қилиш қўлингдан келмаса, ёмонлик ҳам қилма» деган мақолни бежиз айтишмаган. Адид ушбу эртакда ана шу фалсафий маънони акс эттирган.

Хуллас, адибнинг онаси мазкур эртак оркали фарзандларини меҳнатсевар бўлишга, ундан бўйин тобламасликка, айниқса, касбнинг яхши-ёмони бўлмаслиги, ундан хеч бир одам ор

¹ Хошимов У. Сайланма. 2 жиллдик. I-ж. Нурли дунё. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 13-14.

қилмаслиги дозимлигини истайди ва шу гояни улар қалбига сингдиришга ҳаракат қиласи.

Шунингдек, мазкур қиссада Онанинг яна бир ўзига хос хусусиятини қашф этамиз. Маҳалланинг бойваччасига айланган прораб йигит Тұхтавой қамалиб қолғанида, Она унинг ҳадемай күтулиб келиб қолишига умид билдиради. Үғил эса «күпчиликнинг ҳақыга хиёнат қылған қаллобни мақтаган» онасидан ранжийди. Шунда Она үғлиниң күзига дикқат билан тикилиб қолади ва анчадан кейин «қаҳринг шұнақа қаттиқми?» дейди. Бу хитобда ўқинч аралаш таассуф оқангини илғаб олиш қийин эмас. Лекин бу ўринда Она үғлини қаллобга нисбатан шафқатли бўлишга ундаётгани йўқ - у «ўқимишли, ҳар бир нарсани биладиган» ўғлидан кўра ҳаёт ҳодисаларига чуқурроқ назар ташлайди. «Онасида нима гуноҳ? қон босими бўлса, эртага пул этиб қамалиб кетса, шунга суюнасанми? Она-ку бу...» Бу қисқа диалогдан Онадаги инсонийлик туйғуси накадар теран эканини пайқаб оламиз.

Она образини жозибадор этган муҳим жиҳатлардан яна бири шуки, у насиҳат қилиш, оддий ҳақиқатларни таъкидлаш, бўлар бўлмасга тергаш билан фарзандларига тарбия бермайди, балки ўзи буюк эътиқодларга амал қилиб яшаши билан, ибрати билан уларнинг олам ва одам ҳақидаги тасаввурларни шакллантиради. Унинг бутун ҳаёти теварак-атрофдагиларга саҳийлик билан меҳр-муҳаббат улашиш асосига қурилган.

Она меҳрининг поёнсизлиги, ҳаётбахш муҳаббатнинг кудрати, айниқса, унинг болаларга муносабатида яхши очилган. Она фактат ўз фарзандларинигина эмас, балки бошқа болаларни ҳам яхши кўради. У ҳар бир гудак қаршисида, меҳрга ташна ҳар бир бола олдида ўзини қарздор деб билади. Ва қўлидан келганича қарзини узишга тиришади. Она учун одамийликни белгилайдиган асосий меъёрлардан бири ҳам болаларга меҳрибонлик ва мушфикалик билан муносабатда бўлишдир. У ҳамиша болалар чехрасида хушнудлик ва шодонлик балқиб туришини истайди,

Гүдак йигисига бефарқ қараёлмайди. «Йиглаб турган боланинг бегонаси бўладими? Йиглаб турган норасидага раҳми келмаган одам одамми?» Онанинг ана шу содда, лекин бенихоя доно фалсафасида ҳам халқимизнинг муҳим маънавий эътиқоди ифодаланган.

Маълумки, ўзбекларнинг қадимий анъаналаридан бири **болажонликдир**. Фарзанд, бола – халқ учун инсон зотини давом эттирувчи омилгина эмас, ҳаёт мангалигининг, навқиронлигининг ҳам рамзиdir. Шунинг учун ҳам мустақил ҳаёт йулига ҳали қадам қўймаган, онги улғайиб улгурмаган заиф ва ожиз гўдакка ғамхўрлик қилиш, уни меҳр билан парваришлаш ҳар бир инсон учун ҳам фарз, ҳам қарз. Бу эътиқодда халқ инсонийлигининг ҳам, халқимизнинг ўзига хос хусусияти ҳам мужассам. Онанинг болаларга, фарзандларига муҳаббати шунчаки оддий муҳаббат эмас, балки том маънодаги фидойи муҳаббатдир. Она фарзандлари учун ҳар қандай мушкулотни **бўйнига олишга, ҳамиша улар учун балогардон бўлишга, ҳатто ширин жонидан ҳам кечишга тайёр**. Она муҳаббатининг **фидойилиги «Гилам пайпок»** ҳикоясида ғоят таъсирчан тасвирланган: қиши кунларидан бирида ўғли шамоллаб, қаттиқ иситмалаб қолади. Она ўзининг жони кўзига кўринмай, сарпойчан ҳолда ўғлини табибиникига кўтариб боради. Ўғлининг ҳаёти сақлаб қолинади, аммо она бир умрга бод касалига чалинади.

Онанинг фарзандига муҳаббати чексиз, лекин бу кўр-кўронада севги эмас. Ўрни келганда у ўғлини тергайди ҳам, койийди ҳам. Бир гал ўғли зарда билан талқонни тўкиб юборганда, Она уни **«Нон-ку бу, аҳмоқ! Гуноҳ бўлади-ку!»**, деб уришади. Яна бир гал фолбинникидаги гувоҳлиги ёлғон чиқиб қолгани учун ўғли **Онадан қаттиқ дакки ейди: «Бир бегуноҳга тухмат қилгандан кўра ўлганим яхши эмасми!** Бу шармандаликка қандай чидайман?!»

Онада виждан туйғуси ғоятда ўткир. У ҳалол, пок аёлгина эмас, айни чоғда түғри, адолатли ҳамдир. Ҳаётда ҳар хил воқеалар бўлади. Она ҳам баъзан адашиши, ўзгаларга озор етказиб қўйиши, ҳатто ўзи истамаган ҳолда бирорга туҳмат қилиши мумкин. Бундай ҳолларда Она хатосини тузатмагунча, бирор йўл билан гуноҳини ювмагунча тиниб-тинчимайди, руҳий изтироблар исканжасида қийналади. Онанинг бу хислати, айниқса, «Олтин балдоқ» новелласида яхши ифодаланган. Онанинг яна бир хислати муҳим – у бойликка ҳирс кўйган эмас, нафсини тийиб яшайди. Баъзи аёллар каби латта-путтага сифинмайди, ҳаром-ҳариш йўллар билан давлат ортиришга уринмайди. У, умуман, ҳаромдан ҳазар қиласи, ўғирликни, порани, текинхўрликни дунёдаги энг ёмон иллат деб билади. Она учун иймон, виждан олижаноблик каби тушунчалар молу дунёга бино қўйишни, истеъмолчилик психологиясини инкор этувчи тушунчалардир.

«Дунёнинг ишлари» киссасига жозиба баҳш этган омиллардан бири – муаллифнинг самимияти. У қиссанинг бирон жойида сунъийликка йўл кўймайди, овозини қўтартмайди, ҳайқирмайди. У онасига теран мухаббатини ҳам, поёнсиз ҳурматини ҳам ҳакқоний ифодалайди. Айни чоғда, китобхонлардан ўз хатоларини ҳам яширмайди. Муаллиф онаси ҳаётлигида уни етарли эъзозламагани учун таассуф туйгуларини ҳам ошкора тасвирлайди. Муаллиф буларнинг барчасидан муайян хуносаларни чиқаради ва уларни ўзининг энг изтиробли ўйлари сифатида китобхонга ҳавола этади. Бу жиҳатдан айниқса, «Ок мармар, қора мармар» деб номланган сўнгги новелласи характерлидир. Баҳор фасли ўғли она қабрини зиёрат килгани боради. қабристонда оналар хотирасига ўрнатилган мармар лавҳалар қўп. Уларга фарзандларининг дил тубидан чиқсан энг рост сўзлари ёзилган. Буларнинг бари яхши. Бирок муаллифни бошқа нарса ўйлатади: «Ҳар гал уларни ўқиганда бир нарсани ўйлайман. Мана шу сўзларни юрак-юракдан, изтироб билан

айтган фарзанд онаси ҳаёт эканлигига қанчалик күнглини ололди экан? Хотинига қимматбаҳо пүстин олиб бераётганида, онасига бир кийимлик күйлак күшиб олиш ёдидан чиқмадимикан? Ўз уйини чет эл мебели билан тўлдириб қўйганида онасига ақалли бўйрадеккина гиламча совға қилишниям унутмадимикан? қизининг туғилган кунида атлас кўйлак, ўғлини велосипед билан кутлаганида онасига оддий бир пайпок олиб беришни эсидан чиқармадимикан?»

Муаллифнинг замондошларига қаратилган бу мурожаати қиссанинг ғоявий холосасидек туюлади. Унда одамлар ҳаётининг энг муҳим, энг зарур жиҳатларидан бири ифодаланган: биз ҳаммамиз ёшимиздан, жинсимиздан қатъи назар, Она меҳрига, яқинларимизнинг, қариндош-уруғларимизнинг, дўсту биродарларимизнинг меҳрига муштоқмиз.

Юқорида Ўткир Ҳошимовнинг «Чўл ҳавоси» асари нашр этилгач, ёзувчи А.қаҳхордан унга мактуб боргани, унда адабнинг эндигина адабиёт майдонига кириб келаётган ёш ҳамкасбига самимий муносабати ва меҳри ифодаланганининг шоҳиди бўлган эдик. Кейинчалик ҳам Ўткир Ҳошимов билан А.қаҳхор ўртасида жуда кўп бора яқиндан муносабат бўлганини адабнинг таржимаи ҳоли билан танишиш жараёнида ишонч ҳосил қиласиз. Бу ҳусусида Ў.Ҳошимовнинг ўзи шундай дейди: «қаҳхор домла айтган ҳар бир сўз хаёлимга ўрнашиб қолган. Домла айтдиларки, «баъзилар асарни чиройли қилиш учун нукул пардоз беради. Чиройли сўзларни ишлатишга ҳаракат қиласиз. Мақол, маталларни тикиштириб ташлайди. Ҳолбуки, пардоз дегани тегирмончининг маҳсисига ўхшайди. Асарда пардоз эмас, ҳусн бўлиши керак. Ҳусн дегани бу – ёзувчининг қалбидан отилиб чиқаётган туйғу бўлади». Мен бу гапларни аввалига унча тушунмадим. Кейинчалик шуни англадимки, қаҳрамон иложи борича торроқ тешикдан ўтиши дегани асар қаҳрамони тирик одамга айланиши керак. У қанча кўп мушкул вазиятларга тушса, ўкувчи кўз ўнгига шунчалик жонли одамга айланаркан. Маҳси

масаласига келсак... Тошкент атрофида тегирмон йўқ эди. Сўкоққа борганимда атайлаб тегирмонга кириб, тегирмончини кузатдим. Ҳақиқатдан ҳам маҳси кийиб юраркан. Ташқариға чиқаётганда маҳсисини албатта қоқиб чиқади. Дўл айлананаётганда ун сачраб, тегирмончининг маҳсисига қўнаркан. Оёқни бир марта қоқса уннинг қукуни тушиб кетади-да, буришган маҳси қолади. Домла айтганидек, асарни чиройли безаклар билан ҳарчанд пардозламанг тагидаги маъно чукур бўлмаса, камчилигини яшириб бўлмайди»¹.

А.қахҳорнинг ўгитларига катъий амал қилгани учун ҳам Ўткир Ҳошимовнинг асарларида бирорта ҳам ясамалик ёки «тегирмончининг маҳсисига» ўхшатиб пардозлаб, уннинг маъносига путур етказган ҳолатларни учратмаймиз. Биз таҳлил килаётганимиз «Дунёнинг ишлари» қиссасида ҳам бу ҳолни кузатишими мумкин.

Мазкур асар ҳақида севимли адабимиз Саид Аҳмад шундай деган эди: «Дунёнинг ишлари» асарини қисса эмас, достон деб аташни истардим. У қўшиқдай ўқилади. Уни ўқиб туриб, ўз оналаримизни ўйлаб кетамиз. Шу мушфик, шу жафокаш оналаримиз олдидағи бир умр узиб бўлмас қарзларимизнинг ақалли биттасини уза олдики, деган бир андиша, бир савол кўз олдимизда кўндаланг туриб олади. қисса бизни инсофга, инсонни қадрлашга, ҳурмат қилишга чақиради»².

Шунингдек, Саид Аҳмад Ўткир Ҳошимов билан сафарлар давомида бўлиб ўтган қуйидаги воқеаларни ҳам айтиб ўтади: «1986 йили Ўткир шоир Эркин Воҳидов билан қашқадарё вилояти туманларида китобхонлар билан учрашувга боради. Шундай учрашувлардан бири Мироқида бўлади. қўллари меҳнатда қадоқ бўлиб кетган бир колхозчи аёл ўрнидан туриб, йиғлаб-йиғлаб шундай дейди:

¹ Ҳошимов ў., Юнус Т. Асарингни ўқиган китобхон ухлолмай чиқса...// Шарқ юлдузи, 1993.- № 7-8. – Б. 152.

² Саид Аҳмад. Йўқотганларим ва топганларим. – Т.: Шарқ, 1998. – Б.230.

- Ҳозир худодан ваҳий келсаю, «сенинг пешонангда яна йигирма йил яшаш бор, мабодо умрингнинг қолган қисмини бирорвга беришга тайёрмисан», деса ўша йигирма йил умримни шу укаларимга бўлиб беришга тайёрман, деб жавоб қиласардим.

Ўшу аёлнинг қўлида муқовалари қийшайиб, саҳифалари сарғайиб кетган «Дунёнинг ишлари» қиссаси бор эди. Афтидан у қиссасини шу бугун ўкиб тугатган. Сунгти саҳифаларини ўқигану йигинга келган.

...кува туманида китобхонлар билан учрашув бўлганди. Ўшанда Мушаррафхон деган қора кийинган бир аёл ўрнидан туриб ўткирнинг олдига келди.

- Болам, мен ху анаву мактабда фаррошман. Гўдаклар ивирситган синфларни ювиб, тозалайман. Сенинг онанг Пошша опа ҳам фаррош бўлган эканлар, илоё жойлари жаннатда бўлсин. Буни мен мактаб кутубхонасида олган манаву китобни ўқиб билдим. - У қўлида ушлаб турган «Дунёнинг ишлари» китобини кўрсатди. - Инсоннинг боши тошдан бўлар экан, бир ўғлим Афғон урушида нобуд бўлди, чидамай иложим қанча, кел болам, ўғлим ўрнига ўғил бўл. Ёзувчи ўғлим бор, деб юпаниб юрай...¹

У шундай деб нимчасининг қўйнидан марғилон нусха дўппи олиб, кўзида ёш билан илоё бошинг омон бўлсин, деб ўткирга кийдирди». ²

Мазкур асар эълон қилингандан кейин кўплаб китобхонлардан ёзувчига мактублар келади. Уларнинг ҳар бирида адабнинг ушбу асари яхши чиққани, шунингдек, унда она образи ишончли яратилгани хусусида фикрлар айтилган эди. Ёзувчининг ўзи эса бу ҳақда шундай дейди: «Бир йили Фарғона вилоятининг Ўзбекистон туманидан телеграмма келди. ғанибод совхозида Жаъфарали Пайғамов деган йигит пилла биригадасида ишларкан. Менинг номимдан бир қути пилла боқиб, тушган 825

¹ Сайд Аҳмад. Йўқотганларим ва топганларим. – Т.: Шарқ, 1998.- Б. 230-231.; Ҳошимов ў., Юнус Т. Асарингни ўқиган китобхон ухоломай чиқса...// Шарқ юлдузи, 1993. - № 7-8.- Б. 154.

² Ўша нашр.- Б. 230-231.

сўм маблағни тиңчлик фондига ўтказибди. Орадан маълум муддат ўтгандан кейин О.Шарафиддинов, А.Расуловлар билан шу йигитнинг уйига бордик. Бир пиёла чой ичдик. Жаъфаралининг туриш-турмуши эл қатори. Оддий дехқон қандай яшаса, шундай яшаркан. Озод ака ўша 800 сўмга холодильникми, гиламми олишингиз мумкин эди-ку, деганларида Жаъфарали, «Дунёнинг ишлари»ни ўқиганимиздан кейин онамиз ўтирибди. Шу боғимни бориб кўрмасангиз бўлмайди, дедилар. Биз беш-олти дўстлар билан бордик. Маматқул ака кир тепасида, сув чиқмайдиган жойда артезиан қазиб тераклар, олмалар, шафтолилар ўтирибди. Боғга «Оналар боғи» деб ном кўйдик. Шунда Маматқул ака қизик бир воқеани айтдилар. У киши урушдан кейинги йилларда налогчи бўлган эканлар. «Ўзим хоҳлаб-хоҳламай бировларни ранжиттан бўлишим мумкин. Китобингиздаги налогчига оида гапларни ўқиганимдан кейин одамларга мендан бир ёдгорлик колсин деб шу ишни қилдим», дедилар.¹

Адибдан «Деярли ҳамма асарларингизда она образи учрайди. «Нур борки, соя бор», «Баҳор қайтмайди», «Икки эшик ораси», «Дунёнинг ишлари» қиссаси тўлалигича оналарга бағишлиланган. Айтинг-чи, ҳаётда ёмон одамлар бўлгани сингари ёмон оналар ҳам бўлиши мумкин-ку..» деб сўрашганида у шундай жавоб қайтарган:

«Албатта, мумкин. Бир танишим бор эди. Доим маъюс бўлиб юрарди. Оиласида кўп жанжал бўлиши, онаси келинини – ўша танишимнинг хотинини бир неча марта уйдан ҳайдаб юборгани кулоғимга чалинган эди. Бир куни бозорда тарвуз олаётсан, ўша йигит келиб қолди. Сиз ҳам болаларга тарвуз олмайсизми, дедим. «Йўқ, онам уришади» деди танишим. Орадан бир йил ўтар-ўтмас

¹ Сайд Аҳмад. Йўкотганларим ва топганларим. – Т.: Шарқ, 1998.- Б. 231.; Ҳошимов Ў., Юнус Т. Асарингни ўқиган китобхон ухоломай чиқса...// Шарқ юлдузи, 1993. - № 7-8.- Б. 154.

ўша йигит тұсатдан вафот этди. Эртасига құнгил сұраш учун уйига бордик. Болалари чирқіллаган, хотини юм-юм үиғлаган, айвонда эса бир кампир бурчак сомса еб, чой ичиб үтирибди. Албатта, ҳар қандай вазиятда ҳам одам овқат ейиши мумкин. Аммо мени ҳайрон қолдирған нарса шу бұлдики, кампирнинг күзида ғусса күрмадим. У гүё хеч нарса бұлмагандек шошилмасдан овқатланарди.

«Дунёнинг ишлари» ўша пайтда энди чиққанди. Үзим күрган ходиса мени ларзага солди. Бу воқеани ҳикоя қилиб ёзмоқчи бұлдим-у, ёзолмадим, сабабини кейин тушундим. Чунки бадиий асарнинг қуввати шундаки, унда катта умумлаштирувчи куч бұлади. Адабиётчи олимлар буни типиклик дейишади. Бадиий ҳақиқат ҳаёт ҳақиқатидан кенгрөк бұлади. Бу – биринчидан. Иккинчидан эса фарзандга муносабат бобида дунёдаги деярли ҳамма аёллар бир хил бұлади. Шунинг учун ҳам биз онани муқаддас санаймиз»¹.

Ұтқир Ҳошимов билан «Саодат» журналида шоира Зулфия Мұминова ұртасида бўлиб үтган сұхбатда ёзувчи шундай фикрни билдирган эди:

«Аёллар қиёфаси орасида үзимга энг маъқули, шубҳасиз Она образи. Гап бу мўътабар инсоннинг ўз онам бўлғанлигидагина эмас. Мен у кишининг қиёфасида барча ўзбек аёлларининг фазилатларини, қолаверса, умуман, Она деган буюк номга муносиб хислатларни кўришни орзу килганман. Чамамда бу ниятга озми-кўпми эришилган. Асар кўп тилларга таржима қилинди. Жумладан, Вьетнамда китоб бўлиб чиқди. Тошкент Давлат университетида бир воқеани ҳикоя қилиб беришган эди. АқШдан келган Мэйган исмли аспирант аёл үзбек тили ва адабиёти билан шуғулланган. «Дунёнинг ишлари»ни үзбек тилида ўқиб, уйига кетгиси келаётганини, онасини қаттиқ

¹ Ҳошимов Ү. Инсон буюклигича колиши керак // Саодат, 1987. - № 12. – Б.35.

соғинганини айтган. Начора, она билан бола ўртасидаги муносабат ҳеч қандай чегарани тан олмайды»¹.

«Дунёнинг ишлари» қиссасида адидана шу мұтабар инсон – онасидан эшитган эртаклардан үринли фоёдаланған. Жумладан, асарадаги «Хаққуш» новелласида биз «Хаққуш» ҳақидаги эртак билан танишамиз. Ушбу эртак матни қуидагичадир:

Эмишки, бир замонлар икки ака-ука яшаган экан. Бириңнинг оти Илхақ, иккінчисиники Исҳоқ. Иккаласи бир-бирини күрарга күзи йўқ, жуда ноаҳил экан. Уларнинг кўнглини оламан, деб икки ўргада оналари адойи тамом бўлти. Шунда қодир Худонинг қаҳри келибди-ю, икковининг ҳам кўзини кўр қилиб, кушга айлантириб қўйибди. Шундагина ака-ука бир-бирини кўрмаса туролмаслигини, бир-бирига керак эканлигини тушунибди. Ўшандан бери иккаласи кечалари бўзлаб бир-бирини чақириб чиқишармишу тополмас эмиш...»²

Тўғри ушбу эртак жуда қисқа. Лекин шу қисқа матн орқали адидунда катта таълимий-тарбиявий маънони акс эттириб бера олган.

Ёзувчи ўзининг «Дафтар ҳошиясидаги битиклар» китобида ака-укалар ўртасидаги муносабатлар асосидаги кузатувларини қуидаги фалсафий парча орқали ҳам акс эттириб бера олган:

«Ака-ука ноаҳил чиқди. Бир оиласа сиғмадилар. Рӯзгор бўлинниб, қозон айри бўлди.

Бир ҳовлига сиғмадилар. Ўртадан девор олиниб, ҳовли бўлинди.

Бир маҳаллага сиғмадилар. Униси у ёққа кўчиб кетди. Буниси бу ёққа.

Бир туманга сиғмадилар. Бир шаҳарга сиғмадилар!

Униси ҳам, буниси ҳам бевақт кўз юмди...

¹ Ҳошимов Ӯ., Мўминова З. Сизлардан меҳр қарздорман // Саодат, 1991.- № 8.- Б. 35.

² Ҳошимов Ӯ. Сайланма: 2 жилдлик. 1-ж. Нурили дунё. – Т.: Шарқ, 1998. – Б.11.

...Ажаб! Бир онанинг қорнига қандай сиғди экан, акаукалар?!»¹

Онанинг «Хаққуш» ҳақидаги эртаги ва адебнинг билдириган фикр-мулоҳазаларидан шундай хулосага келиш мумкинки, акаукалар ўртасидаги ахиллик уларнинг келажагини таъминлайди. «Бирлашган ўзар, бирлашмаган тұзар» деб халқимиз томонидан айтилған мақолига күра ака-ука бирлашиб иш олиб борса күзлаган мақсадларига эриша олишлари, акс ҳолда бирлашмасалар түзіб худонинг ҳам, халқнинг ҳам қаҳрига учрашлари, ана шунда қылмишларига пушаймон бўлишлари, лекин бунда кеч бўлишини кузатамиз.

Она нафақат бу эртакни болаларига қайта-қайта сұзлаб бериш билан чекланмай, улар ўртасидаги инокликни, бир-бирларига бўлган меҳр-муҳаббат, қон-кариндошлик туйғуларини сингдиришга ҳаракат қиласи.

Адебнинг таъкидлашича, отасининг олдинги турмушкидан бир қизи бўлган. Она айрим эртакларда берилган ўтай оналарга ўхшаб иш тутмай, у ўтай кизини холаларининг кўлида тарбиялангани, ҳам ота, ҳам она меҳрини кўрмай ўсгани, ўзининг фарзандлари ота-она бағрида, уларнинг меҳрини кўриб ўсганини кўриб, ўтай кизга нисбатанadolatсизлик қилгандек хис қиласи ва ўткир Ҳошимов билан шу қизи яшаётган манзилни қидириб топиб, ота-болани топиштиради. Бу иши билан ота-болалар, опаукалар ўртасидаги бир-бирларига меҳр-муҳаббат, ахиллик туйғусини сингдиришга ҳаракат қиласи. Ўзининг бу ҳаракати билан уларни ноаҳил бўлмасликка ўргатади. Бу каби ҳолатларни кузатиб ўсган фарзандлар она кутганидек бир-бирлари билан аҳил бўлиб улғайишади ва эл ардоғига сазовор бўлишади.

«Дунёнинг ишлари» қиссасидаги куйидаги эртак ҳам ҳар бир китобхоннни бефарқ колдирмайди:

¹ Ҳошимов ў. Дафтар ҳошиясидаги битиклар. – Т.: Шарқ, 2005. – Б. 131.

«Бир бор экан, бир йўқ экан. қадим замонда бир йигит бўлган экан. Ўзи яхши йигит экан-у, бир куни онасини хафа қилиб қўйибди.

Эрталаб кўчага чиқса, қўшни кампир икки букилиб обкашда сув олиб кетаётганмиш.

Йигит югуриб бориб кампирнинг қўлидан обкашни олмоқчи бўлибди. Кампир бўлса, раҳмат ўрнига йигитнинг елкасига обкаш билан роса урибди. «Сен, - дебди кампир йигитга, - бирорвнинг кўнглини овлашдан олдин ўз онангнинг кўнглини оғритмасликни ўрган»¹.

Мазкур эртакда бир қараганда оддийгина бир масала қаламга олингандек, гўёки адиб бу асадарда эртакни ноўрин қўллагандек туюлади. Лекин аксинча, адиб бу эртак орқали ҳам «Ҳаққуш» эртаги каби инсонларни бир-бирларига меҳр-оқибатли бўлиши кераклиги, айниқса, уларни дунёга келтирган ота-оналарини ноҳақ ранжитмаслиги кераклиги, уларни яхши кўриши, ноўрин хафа қилмаслиги кераклигини айтмоқчи бўлган. Адиб фикрини асаддаги онасининг ўғлига айтган қуйидаги фикри орқали ҳам асослашга ҳаракат қилган: «Кўрдингми, одам энг аввало, ўзининг яқинларини яхши кўриши керак. Дунёда яхши одамлар кўп. Жудаям кўп. Аммо сен адангни, опангни, акаларингни, мениям яхши кўрмасанг, дунёда ҳеч кимни яхши кўролмайдиган бўлиб қоласан»².

Ушбу қиссадаги «Эрмон буванинг тилаги» новелласида ҳам биз қуйидаги эртак билан танишиш имкониятига эга бўламиш:

«Бир бор экан, бир йўқ экан. Бир-бири билан қўшни турадиган иккита юрт бор экан. У юртдагилар ҳам, бу юртдагилар ҳам тинчгина буғдойини сепиб, молини боқиб юраркан. Аммо-лекин ғаламис дегани ўша замонлардаям бор экан-да! Ўртага ғаламис аралашиб икки юртнинг орасини бузибди. У юртнинг ичиқора одамлари ўз подшосини йўлдан

¹ Ҳошимов Ӯ. Сайланма: 2 жилдлик. 1-ж. Нурли дунё. – Т.: Шарқ, 1998.- Б.14.

² Ҳошимов Ӯ. Сайланма: 2 жилдлик. 1-ж. Нурли дунё. – Т.: Шарқ, 1998.- Б.14-15.

урибди. «Бу юртда шунақанги яйловлар борки, от миниб уч кун чоптирсангиз у бошидан бу бошига етолмайсиз», дебди. «Босиб олсангиз хазинангиз олтинга тұлади», дебди. Бу юртнинг ичиқора одламлариям үз подшосининг күнглиға ғулгула солибди. «У юртда шунақанги бөг-роғлар борки, жаннатта үхшайди», дебди. «Босиб олсангиз хазинангиз олтинга тұлади», дебди.

Шундоқ қилиб у юртнинг подшоси ҳам, бу юртнинг подшоси ҳам лашкар тұплашга киришибди. Йигитларнинг мүйсафид оталари, кекса оналари ғамбода бұлиб колишибди. Урушдан кимга фойда-ю, кимга зиён, дейишибди. Уруш қилиб хазинасини бойитадиган подшолару боламизни ажалнинг оғзига юборадиган бизми, дейишибди. Аммо камбағалнинг додини ким эшитарди, тасаддуқлар! У юртнинг лашкари бу юрт устига бостириб борибди.

Шундоқ қилиб десанды, қирғинбарот бошланибди. Не-не ойдек қызлар оёқсти бүпти, бешкдаги болалар онасидан, оналар боласидан айрилибди. Попукдай қызлар, нозаниндай жувонлар, норасида болалар Худога нола қилишибди. «Подшолар бир-бирининг юртини босиб оламан деса бизда нима гунох», дейишибди. «Нимага бизни онамиздан жудо киласан, акамиздан айрасан?» дейишибди. Лекин уларнинг ноласи Худога етиб бормабди.

Шундоқ қилиб, қирқ йил қирғин бұлибди. У юрт ҳам, бу юрт ҳам вайронага айланибди. Ё тавбангдан кетай, тасаддуқлар, не-не дарәлар қуриб, не-не бөглар күлтепага айланибди. Борингки, йилт этган битта гиёх қолмабди. Тиккайған битта дараҳт қолмабди. Жамики паррандалар даррандаларға қирон кепти. Охири дараҳтлару үт-үланлар, дарәлару күшлар Худога нола қипти: «Урушни қиладиган-ку одамлар, бизда нима гунох», дебди. «Сен бизни одамлар учун яратған әдинг-ку, нимага одамзод бизга қирон келтиради», дебди. «Одамзоднинг феъли шунақа ёмон бұлса биз нима қилайлик», деб үйглашибди. Ана үшанда Оллойи-таолонинг қаттиқ қаҳри келипти. У юртни ҳам,

бу юртни ҳам чүл-биёбонга айлантириб ташлабди. У юртда ҳам, бу юртда ҳам, биронта қимирлаган жон, на битта дарахт, на битта ўт-ўлан, на бир томчи сув- ҳеч нима қолмабди. Ўшандан буён офтоб ҳам шу юртларни четлаб ўтармиш. Шамол яқинига бормасмиш. қуш учмасмиш. У юрт ҳам, бу юрт ҳам зимистонга айланиб қолган эмиш»¹.

Албатта, уруш ҳеч бир инсонга яхшилик келтирмаган. Буни биз адебнинг «Дунёнинг ишлари» киссаси, «Икки эшик ораси», «Тушда кечган умрлар» романлари орқали ҳам кузатишимиш мумкин.

Уруш оқибатида юрт вайрон, чўлу биёбонга айланади. Агар шу юрт подшосиadolатли ҳукмдор бўлса, ҳалқи юртга меҳр қўйган бўлса, бунинг акси бўлиши мумкин. Биз шу ўринда фикримизни ойдинлаштириш учун адебнинг «Дафтар ҳошиясидаги битиклар» китобида келтирилган қуйидаги эртакнинг матнини тўла келтирмоқчимиз:

«қадим замонда бир юрт бор экан. Ҳалқи меҳнаткаш, подшоси одил, ҳаёти тинч, турмуши фаровон экан. Бошқа бир мамлакатнинг шоҳи ғайирлиги келиб, ўша юртни босиб олмоқчи бўпти. Бироқ дафъатан хужум қилишга журъат этолмай, ўша юртга ўз хуфиясини юборибди. «қандай қилиб бўлмасин, подшонинг ишончига кирасан, юртнинг сир-асрорини билиб келасан» дебди.

Хуфия ўша юртга борибди. Вакти келиб, чиндан ҳам подшонинг ишончига кирибди, мулозимларидан бирига айланибди. Сўнг ўз мамлакатига қайтиб бориб, шоҳига «Бу юртни олиб бўлмайди!» дебди. «Нима, қалъаси мустаҳкамми?» - деб сўрабди шоҳ. «Гап қалъада эмас», - дебди хуфия. «Бўлмаса гап нимада ўзи?» - дебди шоҳ дарғазаб бўлиб. Шунда хуфия ўзи гувоҳ бўлган бир воқеани айтиб берибди.

- Бир куни ўша подшо ширкорга чиқди. Ёнида қирқ нафар йигити ҳам бор эди. Мен ҳам уларга қўшилдим. Подшо учқур бир

¹ Ҳошимов ў. Сайланма: 2 жилдлик. 1-ж. Нурли дунё. – Т.: Шарқ, 1998.- Б.56-58.

кийик ортидан от қўйди. Ҳаммамиз унга эргашдик. Кийик чўққига қараб югурди. Подшо ҳам унинг ортидан от суриб кетаверди. Бир маҳал кийик чўқки тепасига етганда тубсиз дара устидан сакради-да, нариги чўққига ўтиб кўздан ғойиб бўлди. Подшо ноилож жилов тортиб, отидан тушди. Терлаб кетган эди. Ёнидан рўмолча чиқариб, пешонасини артмоқчи бўлган эди, ногаҳон шамол келиб, рўмолчани дарага учирив кетди. Шунда кирқ йигитнинг ҳаммаси ўзини тубсиз жарликка отди. қанчаси парча-парча бўлиб кетди. қанчаси майиб-мажрух бўлди. Омон қолган бир йигит рўмолчани олиб чиқиб, подшога топшириди.

У юртда бунақа йигитлар кўп. Бунақа юртни енгиб бўлмайди¹.

Ушбу эртақда шоҳнинг дарага тушган рўмолчасини олиб чиқиш учун қирқ йигит ўзларини тубсиз жарликка отиб, фақат омон қолган бир йигитгина уни олиб чиқиб топширгани ҳар бир китобхонни қаттиқ ўйга толдирмай қолмайди. Ёзувчи бу ўринда «Дунёнинг ишлари» қиссасида онасининг унга ёшлигига қилган насиҳатларига амал қилиб, ҳар бир инсон ўзи туғилиб ўсган юртга меҳр қўйиши, ҳаттоки, керак бўлса, подшонинг оддийгина рўмолчасини дарадан олиб чиқиш учун жонидан ҳам кечиши мумкинлигини ифодаланган. Бир қараганда кирқ йигитнинг бу иши ахмоқ инсоннинг ишига ўхшайди. Лекин йигитларнинг бу иши ҳам уларнинг нафақат юрт шоҳига, балки она-Ватангандан бўлган чексиз муҳаббатини кўрсатади.

Олимларнинг ҳисоб-китобига қараганда, сўнгги олти минг йил ичida Ер куррасида 5700 марта уруш бўлган экан. Айнан шу олимларимизнинг таъкидлашларича, одамзод ўртача олтмиш йил умр кўраркан. Бундан чиқди, инсон боласи ҳаёти давомида 57 йил уруш қилиб, уч йил «дам» олар экан.

Бадиий асар шундай дарахтки, унинг шоҳида умумбашарий мевалар етишади, илдизи эса миллий заминда ётади.

¹ Хошимов Ў. Дафтар ҳошиясидаги битиклар. – Т.: Шарқ, 2005.- Б. 145-146.

Ана шу бадиий асарни яратувчи ижодкорларнинг асарларини үқиши жараёнида уларнинг ўзига хос ижодининг кўзга чалинмас сирини илғаймиз.

Ўткир Ҳошимов ҳакида ёзилган қатор мақолаларда адибнинг жозиба сирини очиб беришга интилиш бор. Мунаққидлар Ўткир Ҳошимов услугбининг энг жозибали, энг яркироқ томони сифатида, асарларига ажиб бир тароват баҳш этиб турган омил сифатида адиб қаҳрамонларини бевосита ҳаётдан олишини, тасвирлаётган воқеалари ҳам ҳаётда рўй берган ёхуд рўй бериши мумкин бўлган воқеалар эканини, хуллас, адиб ҳамиша ҳаёт ҳақиқатига оғишмай амал қилишини айтишади. Бир қарашда, бу гапларнинг бари тўғри, ижоднинг сирини очиб берадиган гапларга ўхшайди. Дарҳакиқат, ҳар қандай ёзувчи ҳаётдан келиб чиқади, ҳаётни акс эттиради. Шу билан бирга, бу гапни ижоднинг бирдан-бир қонуни, якаю ёлғиз талаби деб ҳам бўлмайди. Агар шундай бўлганда ёзувчи санъаткор бўлмай қоларди, оддий нусхакаш даражасидан кўтарила олмас эди.

Тасаввур қиласидан бўлсақ: биз тасвирий санъат музейига кирдик. Полотнолардаги рангларни, одамларнинг қиёфасини кўзимиз билан кўриб, ҳаяжонга тушамиз. Ёки биз магнитафонда бирорта мусиқани тинглаймиз. Чолғу оҳанглари, хонанданинг овозини қулоғимиз билан эшишиб, ҳаяжонга тушамиз.

«Агар китоб ўқиётган бўлсақ-чи? Оқ қофозда кора чизиқлар – ҳарфлардан бўлак ҳеч қанақа ранг йўқ. Ҳеч ким куй ҳам чалмайди. Аммо асарни ўқишига киришишимиз билан кўз ўнгимизда рангин манзаралар пайдо бўлади. кулоғимиз остида ажиб оҳанглар жараинглай бошлайди. Ўзимиз билмаган ҳолда қаттиқ ҳаяжонга тушамиз. Ҳеч шубҳасиз, адабиёт-дунёдаги саккизинчи мўъжиза!»¹ деган Ўкир Ҳошимовнинг фикрига қарши чиқкан ҳолда шуни айтишимиз мумкинки, адабиёт саккизинчи эмас, биринчи мўъжиза! «Аввал Калом бўлган», деган гап ҳам

¹ Ҳошимов Ў. Баҳор қатмайди: Сайланма. Қисса ва ҳикоялар. – Тошкент: F.Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992.- Б.11.

бор-ку. Ахир бадиј адабиёт мўъжиза бўлса, унда уни яратган одамлар ҳам ўзимиз қатори жўн одамлар эмас, алланечук мўъжизакор одамлар бўлиб чиқади. Қўйингчи, санъаткор бўлмоқ учун санъаткорнинг бошқа оддий одамларнидан фарқ қиласиган ўзгача кўзи бўлмоғи, ўзига хос қалби, ўзига хос кўнгли бўлмоғи лозим. Оддий одам оддий кўзи билан, масалан, бепоён денгиз багридан сузиб бораётган оқ кемани кўради, санъаткор эса айнан шу манзарага қўшимча тарзда шу кема дарғасини отаси деб фараз қилган, ундан нажот ва химоя кутиб, балиққа айланиб кема кетидан сузиб кетаётган болани кўради. Кўрадигина эмас, уни ўз қалби орқали ўтказиб, ўз ҳаяжони, ўз кувончлари, ўз изтиробларига буркаб, бошқаларнинг юрагини жизиллатиб куйдирадиган тарзда тасвирлаб ҳам беради. Ҳа, ҳар қандай ҳаёт ҳодисаси, ҳар қандай инсон тақдири санъаткор қалби орқали ўтибгина, унинг қалбida қайта ишланганидагина санъат ҳодисасига айланиши мумкин. Ўткир Ҳошимов айтган «дунёдаги саккизинчи мўъжиза» бўлмиш адабиёт худди шу жараён оқибатида рўй беради, санъаткорнинг сири ёхуд сехру жодуси айни шу жараён замирида яширингандир. Шу ўринда ўзбек халқ эртакларидан бири кўз олдимизга келади. Мазкур эртакда айтилишича, учта ўртоқ сафарга чиқишипти. Улар бир жойда тунайдиган бўлишипти ва галма-гал навбатчилик қилишипди. Биринчи йигит бекор ўтирмай деб, ёғочдан қўғирчок ясади. Иккинчи йигит унга либос тикиб, қиз боладек кийинтирибди. Учинчи йигит эса Аллоҳдан қўғирчоқка жон ато қилишини тилабди. Кейин сахар чоги уларни соҳибжамол бир пари уйготибди. Санъатда ҳам ижодкорнинг қалби ҳаётда олинган қўғирчоққа жон ато этади, уни тирилтиради. Шу ўринда «қандай қилиб тирилтиради?» деб мулоҳазага боришимиз мумкин. Бунинг жавобини ҳеч ким билмайди, ҳатто санъаткорнинг ўзи ҳам ҳар қанча тиришмасин, буни бизга аниқ-тиниқ тушунтириб беролмаса керак. Ва яна ўйлаймизки, шу сир ижодга, санъаткорга алоҳида бир фавқулоддалик, ақл бовар килмайдиган сехру жоду,

оташнаfasлик, борингки, истасангиз, алланечук илоҳийлик баҳш этади. Ахир, биз ҳазрат Алишер Навоийни ёхуд ҳазрат Аҳмад Яссавийни ўзимиз билан бир сафга қўйиб, уларни жўн, ўзимиз қатори одамлар дея олмаймиз-ку! Буни хаёлга келтиришнинг ўзи алланечук осийлик, ғалати бир шаккоклик бўлмайдими? Шундай экан замондош адибу шоирларимизга ҳам бу иборани қўллашдан чўчимаслик керак.

Ёзувчи ўз асарларида, жумладан, «Дунёнинг ишлари» қисасасида вазият ва тасвир талабидан, энг асосийси, воқеаларни реал ва ишончли акс эттириш эҳтиёжидан келиб чиқиб фольклор материалларига, унинг поэтик жанрларидан бири эртак жанрига мурожаат этади, улар ёзувчи қалами остида тасвирнинг ҳаётийлигини таъминлайди. Бошқача қилиб айтганда, ёзувчи фольклор материалларини кўп билса ҳамки, суиистеъмол қилмайди, уларни танлаб, саралаб ўз ўрнида ишлатади. Фольклор материалларидан ижодий фойдаланишда меъёрдан ошмаслик, эҳтиёжига мос келадиган мезонни англай олиш ва унга изчил риоя этиш адиб ижодини таъминловчи муҳим омиллардан бири бўлиши билан бирга, унинг маҳоратини кўрсатувчи далиллардан диққатга сазовори хисобланади.

2.2. АФСОНА ВА РИВОЯТЛАРНИНГ СЮЖЕТЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ҳаётнинг бошқалар кўрмаган томонини кўра олишни талант деб тушунсак, ўша нарсани қандай кўрган бўлса шундайлигича тасвирлаш – талантсизликдир. Ҳақиқий истеъдод бошқалар кўрмаган нарсани топади ва ўша «нарса» инсонни, халқни, борингки, жамиятни қаёққа бошлаш мумкинлигини тасвирлаб беради. Адабиётшунослик нуқтаи назаридан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантиради. Шунингдек, ҳар бир ёзувчи ўзи ҳис қилган ҳамма

нарсани тұла-тұқис қоғозга тушира олмайды. Китобхон қоғозга тушгандарнинг ҳаммасини тұла-тұқис ҳис қилолмайды. Бинобарин, ижод килаётган қаламкаш ҳаяжони китобни үқиёттан китобхон ҳаяжонидан үн карра кучлироқ бўлади.

Асар үқиётганимизда жиндай табассум қилсак, билиш мумкинки, ўша саҳифаларни ёзувчи ростмана кулиб ёзган. Асарни үқиётганимизда қўзимизга бир қатра ёш келса, ижодкор ўша саҳифаларни ростмана йиғлаб ёзган бўлади.

Шунинг учун ҳар бир асарни бир бинога ўхшатиш мумкин. Фақат бино ғиштдан курилади, асар эса сўздан. Энди бир нарсани тасаввур қиласиган бўлсак, битказилган бинодан битта ғиштни суғуриб олсак, унинг ҳуснига шикаст етади. Ўнта ғиштни қўчирсак, бино босиб қолади.

Шундай асарлар борки, бутун-бутун жумлаларни олиб ташласак ҳам, юзта сўзни үчирсак ҳам, мингтаси ўрнини алмаштиrsак ҳам ҳеч нима ўзгармайди.

Бу каби асарларни бинога эмас, вайронага ўхшатиш мумкин.

Халқимизда шоир ҳар куни ақалли битта шеър ёзиши керак, адид ҳар куни битта саҳифани тўлдириши керак, деган гаплар юради.

Чиндан ҳам тикувчи ҳар куни ақалли битта кўйлак тикади. Ошпаз ҳар куни бир қозон ош дамлайди. Новвой ҳар куни ақалли бир тандир нон ёпади. Шундай экан, шоир нега ҳар куни битта шеър ёзмаслиги керак?

Шунақа-ку... Тикувчи дўкондан тайёр мато олиб, тайёр бичим билан кўйлак тикади. Ошпаз бозордан тайёр масаллиқни олиб, тайёр қозонда ош дамлайди. Новвой каппондан тайёр унни олиб, тайёр тандирда нон ёпади.

Қаламкаш эса, «мато» билан «бичим»ни ҳам, «масаллик» билан «қозон»ни ҳам, «ун» билан «тандир»ни ҳам ўзи яратиши керак. Бошқалар бор жойдан бор қилса, ижодкор йўқ жойдан бор қиласиди. Бунинг учун эса, Худо берган истеъдод, Худо қўнглига солган илҳом керак!

Биз тадкиқот иши олиб бораётган ёзувчи Ўткир Ҳошимовда ана шундай Худо берган истеъодни хамда Аллоҳ кўнглига солган илҳомни кўришимиз мумкин.

Ўткир Ҳошимовда нафосат туйгуси бехад кучли. У ҳатто алданган одамнинг маънавий инқирози, фожиаси, ҳалокати тасвирида ҳам шу туйғусини сақлаб қолади. Айниқса, у яхши, олижаноб, маънавий баркамол одамлар қалби таҳдилида ӯзини ниҳоятда эркин ҳис этади. Ўткир Ҳошимовнинг аксари ижобий қаҳрамонлари гўдакдек беғубор, нафосат туйғусига бой, ҳиссиётчан, ўта таъсирчан одамлардир. Эҳтимол, адаб асарлари қаҳрамонларининг ўзбек китобхони кўнглини асир қилган омиллардан яна бири шундандир. Ҳаёт ҳақиқатини шафқатсиз, дағал бўёқларда ифода этадиган асарлар руҳида тарбияланган кимсаларга ёзувчи асарларидаги ўта нафис, ҳиссиётга бой ифодалар, соддадил, романтик, ўта ҳиссиётчан, таъсирчан қаҳрамонлар бир оз жўнрок, китобийроқ туюлиши мумкин. Начора, ёзувчининг тафаккур ва ифода тарзи барчага бирдек маъкул бўлиши шарт эмас. Бирор адабнинг услугуб тарзини бошқа бир услубий йўналишга зид келгани учун камситиш, рад этиш, ерга уриш ўринсиз. Адабиётда бундай тафаккур, ифода тарзи қанчалар ранг-баранг бўлса, шунча яхши, айниқса, фикрлар, майллар хилма-хиллиги амалда тан олинаётган ҳозирги шароитда бу ҳол ниҳоятда муҳим. «Гўзаллик дунёни асрайди» деган доно нақл яна қайта-қайта тилга олинадиган бўлиб қолди. Чунки куруқ ақлий мушоҳада ҳукмрон бўлган жойда, ҳамма нарса бозорга солинадиган, пулга чақиладиган жамиятда маънавий таназзузл учун йўл очилишини жаҳондаги кейинги жараёнлар кўрсатиб турибди.

Ўткир Ҳошимов ижодига хос лиро-романтик тарона унинг «Дунёнинг ишлари» киссасида энг баланд пардаларда жаранглади. Бу асар она ҳақидаги, она қалбининг чексиз саҳовати ҳақидаги ўзига хос қасидадир. Асаддаги Она фарзанди учун, фарзандининг ороми, баҳти учун жонини, жаҳонини беришга

тайёр минг-минглаб ўзбек оналарининг тимсолига айланди. Ҳар бир ўзбек китобхони унда ўз онасининг қандайдир фазилатини топа олади. Кўплаб одамлардан «Бу асардаги Она – айнан менинг онам» деган сўзларни эшлиши мумкин. «Дунёнинг ишлари», ундаги Она образи ўта миллий, ўзбекона рух билан йўғрилган. Бу асарни ўзга миллат, хусусан, биздан узоқларда яшайдиган халқлар китобхони қандай қабул қиласр экан, деган савол туғилади. қиссада шундай мулоҳазалар бор:

«Эҳтимол, дунёнинг бу четида туриб бир одам ўз севгилисига айтган дил розини дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас, эҳтимол, дунёнинг бу четида туриб бир одам айтган қўшиқни дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас. Эҳтимол, дунёнинг бу чеккасида туриб бир одам айтган энг оқилона фикрни дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас. Бироқ дунёнинг бу чеккасида туриб она айтган аллага дунёнинг нариги чеккасидаги гўдак bemalol ором олади».

Шунингдек, адид ушбу қиссада халқ оғзаки ижоди намуналаридан бири қўшиқ ва афсона ҳамда ривоятлардан унумли фойдаланган.

Маълумки, қўшиқ лириканинг энг қадимги шаклларидан бири бўлиб, куйга солиб айтишга мўлжалланган бир неча бандли шеър. қадимги замонларда қўшиқнинг сўзлари унинг куйи билан бирга юзага келиб, у мусиқа ва ҳаракат билан бирга ҳамроҳ эди. қўшиқ иш вактида, турли хил маросимларда куйланган.

Халқ қўшиқлари хилма-хилдир: меҳнат қўшиқлари, мавсум қўшиқлари, маросим қўшиқлари, ёр-ёр, қаҳрамонлик қўшиқлари ва бошқалар.

«Оқ, ойдин кечалар» новелласида ҳам ана шундай қўшиқ намуналарини учратишимииз мумин.

Новеллада тасвирланишича, кеч кириб, атрофни қоронғилик чулғагач, «йирик-йирик юлдузлар билан тўлган осмонга

тиллақошдек ингичка ой сузаб чиққач» адебнинг онаси ойга тикилиб туриб, оҳиста қуидаги қўшиқни пичирлаб айтади:

Оймомохон хулла
қанотлари тилла
Субхон алло сизга,
Умр берсин бизга...¹

Эътибор берсак, ҳар бир янги ой чиққанида яхши тилак тиланади. Адебнинг онаси ҳам ана шундай яхши ниятларнинг амалга ошишиши илтижо қилиб айтмоқда.

Ушбу қўшиқ сехри ёзувчи томонидан қуидагича тасвирланади:

«Оймомо эса бу сеҳрли қўшиқни яна бир эшитгиси келгандек, муаллақ тўхтаб қолар, юлдузлар ўйчан қўзларини тикиб, мулоийм боқиб туришар эди»².

«Совчилар» новелласида берилган саҳобанинг қизи тўғрисидаги ривоят сюжети ҳам бежиз қўлланмаган. Бу ривоят қуидаги сюжет асосида яратилган:

«Қадим замонда бир саҳоба ўтган экан. Ой деса ойдай, кун деса кундай, яккаю ягона қизи бор экан. Бир куни уч жойдан уч совчи кепти. Саҳоба совчиларнинг дили оғримасин, деб учаласигаям розилик бериб юборибди. Кейин нима қилишини билмай Худога нола қипти. Ўзи биттаю битта қизим бўлса, уч жойга сўз бериб қўйган бўлсан, энди нима қиласман, деб йиғлабди. Шунда Худонинг раҳми келиб бир кечада саҳобанинг сигири билан эчкисини киз қилиб қўйибди. Учала қиз бир хил эмиш. Уч совчи уч қизни тўй-томушалар билан олиб кетибди. Шунда саҳоба Худога яна нола қипти. қайси бири ўзимнинг қизим эканини энди қаёқдан биламан, дебди. Худодан нидо кепти: эшикдан кириб борганингда салом бериб кутиб оладиган, эрини, қайнота-қайнонасини, қайн-бўйинларини хурмат қиласиган қиз - ўзингнинг қизинг. Ҳеч кимни хурмат

¹ Ҳошимов Ў. Сайланма: 2 жиҳзлик. 1-жидд. Нури дунё. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 7.

² Ўша нашр. – Б. 8.

қилмайдиган, шалтоқ қиз сигиринг. Ҳеч кимни ҳурмат қилмайдиган оғзи шалоқ қиз – эчкинг бүлади дебди. Ҳар хил хотинлар ўшандан тарқалган эмиш. Бири эсли-хушли, бири-шалтоқ, бири адабсиз»¹.

Бу ривоят орқали ҳам адаб ёшларни уйли-жойли қилишда, шошма-шошарликка йўл қўймай, обдон уларнинг етти авлодини суриштириш кераклигини, онаси эса фарзандларига айтган ривоятга ўзи ҳам обдон амал қилганини новеллани ўкиш жараёнида тўлиқ ишонч ҳосил қиласиз.

Қиссада бу каби ҳалқ мақоллари, қўшиклари, иборалар, афсона ва ривоятлардан адаб унумли фойдаланган. Бу эса асарнинг ўқимишлилигини, қизикарлилигини таъминлаган.

Биз Ўткир Ҳошимовнинг Абдулла қаҳхордек ёзувчининг эътиборини тортган «Чўл ҳавоси» қиссаси хусусида фикр юритмоқчимиз.

«Чўл ҳавоси» ёшлар ҳаётига багишланган бўлиб, унда илк муҳаббат, тотли висол онлари, дастлабки изтироблар ҳақида ҳикоя қилинган эди.

Ўткир Ҳошимовнинг «Чўл ҳавоси» асари ҳақида адабий танқидчиликда бир талай фикрлар айтилган. Уни ёзувчининг дастлабки умидбахш ижодий машқи эканлиги, тилига хос образлилик муаллифнинг келажагига умид боғлашга имкон бериши таъкидланади. Ундаги қатор камчиликлар муаллифнинг кейинги асарларида такрорланмаслиги Ўткир Ҳошимов бадий изланишлари ижодий такомиллашганини кўрсатади.

Ўткир Ҳошимовнинг маҳорати шакланаётганлигининг яна бир далили сифатида унинг табиат манзараларидан ўринли фойдаланаётганлигини ҳам қайд этиб ўтиш лозим бўлади. «Чўл ҳавоси»да манзара тасвири кўп ўринларда ортиқча тафсилот даражасига тушиб қолган, яъни у қаҳрамонлар руҳий дунёсини, уларнинг кайфиятларини, кечинмаларини очишга хизмат қилмас эди.

¹ Ҳошимов Ў. Сайланма: 2 жилдлик. 1-жилд. Нурли дунё. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 43-44.

Асарни адіб қуйидаги шеърий мисралар орқали бошлайды:
«Хатдир юрак кантари,
Хатдир күнгил дафтари».¹

Бундан кўринадики, ушбу асар хатлар асосида, яъни икки ёшнинг, аниқроғи, Ботирнинг Зиёдага ёзган мактублари асосида яратилган.

Мазкур асарда ҳам адіб Ботирнинг Зиёдага ёзган бир мактубида унинг қизга бўлган самимий муҳаббати ва ишончини асослаш учун қуйидаги афсона сюжетидан фойдаланади:

«Қачонлардир шу юлдузни бир чўпон йигит ерга олиб тушган, дейишади. Чўпон маликага ошиқ бўлиб қолибди-ю, ишқ йўлида ўлимга ҳам рози эканини айтибди. Шунда малика унга бажариб бўлмайдиган шарт қўйиб, осмондан тонг юлдузини узиб тушишни талаб қилибди. Ошиқнинг дўстлари кўп экан. Аммо ҳеч ким бу ишда унга ёрдам беролмабди. Шунда онаси йигитга ўзининг соч толасидан ердан юлдузгача етадиган арқон тўкиб берибди. Йигит арқонга осилиб чиқиб, юлдузни узиб тушибди. Аммо малика унга хиёнат қилиб аллақачон эрга чиққан экан. Шу ўринда кўз олдимиизга шоир Ҳамид Олимжоннинг «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» эртак- достони келади. Ушбу асарда ҳам Паризод Бунёдга бажарилиши қийин бўлган шартни қўяди, лекин йигит барча шартларни бажариб қайтганда маликанинг аллақачон турмушга чиққанининг гувоҳи бўлади. Хуллас, ошиқ маликадан ранжиб, юлдузни яна жойига чиқариб қўйибди. Айтишларича, юлдуз ҳам маликадан нафратланадиган бўлиб қолган экан. У малика уйқуга кетиши биланоқ чўғдек порлай бошлар, уйғониши билан яна сўниб қоларкан. Ўшандан бери, тонг юлдузининг қачон ботишини ҳеч ким билмайди, дейишади»².

¹ Ҳошимов Ӯ. Бахор кайтмайди: Сайланма. +исса ва хикоялар. – Тошкент: F.Фулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. – Б. 25.

² Ҳошимов Ӯ. Бахор кайтмайди: Сайланма. +исса ва хикоялар. – Тошкент: F.Фулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. – Б. 25-26.

Эътибор берсак, адиб шу ўринда икки ёшнинг муҳаббати қай даражада мустаҳкамлигини аниқлаш мақсадида ушбу афсона сюжетини келтиради.

Асарнинг бош қаҳрамони Ботир Ҳафиз каби тубанлик йўли билан Зиёданинг муҳаббатини қозонишга интилмайди. У ҳаттоки, Ҳафизнинг барча қора қилмишларига яхшилик билан жавоб қайтаради. Асаддан олинган қуидаги парча ҳам фикримизни тасдиқлайди:

«Пастқам кўчадан чиқаверишда, йўл четида чўзилиб ётган кишига кўзим тушди. Дарров машинани тўхтатдим. Югуриб бориб қўлимни бўйнидан ўтказиб бошини кўтардим, афтини ёруққа солиб кўришим билан бўшашиб яна жойига қўйдим. Бу - Ҳафиз эди. Кечагина мени ҳақоратлаган, менга таҳдид қилган Ҳафиз маст бўлиб чўзилиб ётарди.

Орқамга қайрилиб ҳам қарамай бориб машинага ўтирдим. Жилиб эллик қадамча бордиму тўхтаб қолдим...

Ҳамон қор уради, ҳамон совуқ шамол изғийди. Кўз олдимда яна Ҳафиз пайдо бўлди... Пальтосидан ботинкасигача қорга бурканган. қулок-бўйинлари қизариб кетган. Бошида оддий кепка ҳам йўқ.

Бирдан ўзимни ўзим сўка кетдим. Ўзимни паст киши ҳисобладим. Шартта машинани буриб орқага ҳайдадим. Ҳафизни даст кўтариб орқа ўриндиққа ётқизиб қўйдим.

...Отам хавотир ола-ола энди кўзи илинган экан. Бизларни кўриб кўркиб кетди.

- Ким бу?

- Ўртоғим, - дедим пичирлаб. - Умрида ичганини кўрмагандим. Билмадим, бу сафар...

Ҳафиз алламаҳалда уйғонди.

- Сув, - деди хириллаб.

Сувни ичиб бўлгач, ёстиққа бошини ташлади. Кўзини яrim очиб, бирпас тикилиб ётди-да, сакраб туриб кетди.

- Бемалол ётаверинг...

Ҳафизнинг лаби бурилди.

- Нега мени бу ерга олиб келдинг?.. Майна қилмоқчи бўлдингми? Мен сенга майна бўлиб қолдимми?..

Ҳафиз мени болаҳонадор қилиб сўкиб кетди. Ҳеч кимдан бунчалик ҳақорат эшиитмагандим. Яхшиямки отам эрталаб ишга кетган эди...»¹

қишиш фаслида қорда қолиб, музлаб қолмасин деб уйига олиб келиб, қилган яхшилиги эвазига Ботир ана шундай «рахмат» эшигади. Бу ҳам етмагандек, унинг бу ишига жавобан Ҳафиз уни тунда ўртоқлари билан бирга ўртага олиб қўрқитади. Лекин Ботирда Алломищдек йигитнинг кучи, ғуури бор. Шунинг учун уларнинг бу ишларидан қилча бўлсин қўркмайди. қайтага Ботирнинг шижаоти уларни довдиратиб қўяди. Бу ҳам етмагандек, Ҳафиз чўлда юрган Ботирнинг севгилиси Зиёдага юборган мактубларини қиздан беркитиб, олиб қўяди. Лекин ўзи кам чўлга боргач, ҳалқимизнинг «Тоғ-тоғ билан эмас, Одам-одам билан учрашади» деган мақоли амалга ошиб, айнан Ботир билан учрашади. Лекин Ботир унинг барча қилмишларини юзига солмайди, яrim кечада чўлда ташлаб кетмайди, қайтага ўз уйидан унга жой беради. Унинг бу хатти-харакатларини қўрган Ҳафиз ўз қилмишидан пушаймон бўлади. Яшириб қўйган Ботирнинг мактубларини эгасига қайтариб бериш билан чекланмай, ҳаттоқи, чўлда ҳалокатга учраган Ботирга тез ёрдам қўрсатади. Асадаги ҳамширининг Ботирга айтган қуйидаги гаплари ҳам буни тасдиқлайди:

«Яхши ўртоғингиз бор экан. Салкам тўрт чақирим ердан сизни қўлида кўтариб келибди. Бечора қийналибди-ю, ҳайдасак ҳам кетмайди». ²

Шу ўринга эътибор берсак, ёзувчи ҳалқимиз томонидан айтилган «Яхшилик қил, сувга от, билса балиқ билар, билмаса

¹ Ҳопшимов Ӯ. Баҳор қайтмайди: Сайланма. Қисса ва хикоялар. – Тошкент: F. Ғулом номидаги Нашибриёт-матбаба бирлашмаси, 1992. – Б. 37-38.

² Ҳопшимов Ӯ. Баҳор қайтмайди: Сайланма. +исса ва хикоялар. – Тошкент: F. Ғулом номидаги Нашибриёт-матбаба бирлашмаси, 1992. – Б. 46.

холик билар», мақолининг мазмунини Ботир ва Ҳафиз ўртасидаги муносабатга сингдириб беради. Ботирнинг қилган яхшиликлари жавобсиз қолмай, Ҳафиз томонидан уни ўлимдан саклаб колинади.

Мазкур қиссада эндигина ижод майдонига қадам қўйган адабнинг ўзига хос услуби ва маҳоратини кузатишими мумкин. Адаб бу асарда ҳам ҳалқ оғзаки ижоди жанрларидан, айниқса, афсона ва мақол, иборалардан унумли фойдаланган. Бу эса асарни қизикарли чиқишини таъминлаган.

Ўткир Ҳошимовнинг «қалбингга қулоқ сол» қиссаси ижодининг ilk босқичида яратилган бўлиб, ёшлар ҳаётига бағишлиланган. Асарнинг қаҳрамонлари – мактаб ўқувчилари, талабалар, аспирантлар, ёш домлалар. Улар эндигина ҳаётда мустақил қадам қўя бошлаган авлод вакиллари. Улар севадилар, севгида мақсадларига етадилар ҳам, адашадилар ҳам. Шафқатсиз ҳаёт уларни ilk қадамлариданоқ машаққатли синовларга рўпара килади. Баъзилари имтиҳон қозонларида қайнаб, пишиб чиқадилар, баъзилари эса, бошларига ёпирилган бало тошларига бардош беролмай, фожиага йўлиқадилар.

«Қалбингга қулоқ сол» қиссасининг қаҳрамони Чарос – талаба. Ёш. Табиийки, унинг қалбида ilk муҳаббат уруғлари уна бошлайди. У Ёдгор деган талабани севиб қолади. Аммо маълум бўладики, Ёдгор аввал уйланган, яъни олти ой турмуш қуриб ажралган экан. Буни Чарос катта фожиадай қабул қилади. Фақат кетма-кет синовларга дуч келганидан кейин Чарос Ёдгорнинг чин инсон, юксак маънавий фазилатлар эгаси эканига амин бўлади ва уни севиб тўғри қилганига ишонади. Бироқ энди унинг ички ҳаётига онаси Васила Назаровна аралашади. Асардаги энг салмоқли гап шу аёл образида мужассам топган. Мактабда илмий мудир бўлиб ишлайдиган бу аёл қизини жони-дилидан яхши кўради, астойдил унинг баҳтли бўлишини истайди, аммо унинг қалби кўр, у бошқаларнинг юрагини нозик ҳис этолмайди. Чарос, албатта, онанинг измида бўлмоғи керак, ҳар бир қадамини унинг

раъйига қараб босмоғи шарт. Васила Назаровна фақат Чаросга нисбатан эмас, мактабдаги ўқувчиларга нисбатан ҳам шундай муомала қиласди. У тўққизинчи синфда ўқийдиган Дилфузанинг қалбида эндигина куртак ота бошлаган муҳаббат туйғуларини тушунишни истамайди, балки унинг севгилисига ёзган хатини тортиб олиб, унга «тарбия бера бошлайди». қизнинг нозик қалби бундай дағалликка, қўпол муомалага, ҳақоратга чидаёлмайди ва ўз жонига қасд қиласди. Худди шундай воеа Ёдгорнинг ҳам бошига тушади. Институтдаги «хушёр» раҳбарлар уни хотинини қўйиб, бошқа бир ёш қизнинг бошини айлантиришда айблашади ва Ёдгорнинг «ахлоқий бузуқлиги»ни бўйнига қўйиб, институтдан ҳайдамоқчи бўлишади. Афсуски, бундай ҳодимлар хаётда тез-тез учраб туради. Бу – инсонни қадрламаслик, унинг шахсиятини, ҳақ-хуқуқларини менсимаслик оқибатидир.

Яқин ўтмишимиздаги жамиятнинг отини «ривожланган тоталитар тузум» деб атаган бўлсак-да, аслида у ашаддий феодал психологияси устуворлик қилган жамият эди. Унда инсон эрки учун ўрин йўқ эди, инсон хоҳишлари қадрланмасди, унинг дахлсиз дунёси бўлиши мумкинлигини хаёлимизга ҳам келтирмас эдик. Ҳар бир инсон катта бир машинанинг муруввати эди, холос. Шундай қилиб, Васила Назаровна, Чарос, Ёдгор, Азиза, Дилфуз, Искандаровалар ўртасида рўй берган оддий бир воеа мисолида муаллиф инсонни хурматлаш, севиш, уни авайлаш сабоқларини ўргатади. Муҳими шундаки, қисса қаҳрамонлари бизни лоқайд қолдирмайди, биз қалбимизда Чаросга ҳам, Дилфузага ҳам хайриҳоҳлик туйғуларини ҳис этамиз. Ҳатто Васила Назаровна ҳам шунчаки қора бўёклар билан чизилган образ эмас. У ҳам инсон, унинг ҳам ҳаёт йўли маشاққатли кечган, у ҳам муҳаббатда адашган. Аммо ундаги бағритошлиқ, меҳрисизлик – ижтимоий тарбиянинг маҳсули. Тузум унинг дийдасини қаттиқ қилиб қўйган, бошқаларга ҳамдардлик баҳтидан маҳрум этган. Шундай қилиб, муаллиф

нисбатан кичик бир қиссада инсон эрки, уни эъзозлаш зарурияти, меҳр-шафқат каби ғоят муҳим инсоний муаммоларни кўтарган.

Адиб мазкур қиссада бир қатор халқ мақолларини кўллаганини кузатишмиз мумкин. Шунингдек, Ўткир Ҳошимовнинг ушбу қиссани «қалбингга қулоқ сол» деб номлашида ҳам қандайдир ҳаёт ҳақиқати ўз ифодасини топган. Асар сарлавҳасининг ибора шаклида танланганлиги ҳам ёзувчининг ўзига хос маҳоратидан далолат беради. Инсон қай ҳолатда бўлмасин, ҳар доим ички туйғуларига бўйсуниши, қалби буюрганини қилиши керак. «қалбингга қулоқ сол» қиссаси қаҳрамонлари ҳам шундай характердаги инсонлардир.

Асарда келтирилган «Қиши ўчоги тор»¹ мақоли орқали ҳам табиатнинг ўзига хос бир кўринишини акс эттириб берган. Ёки «Кунда-кунда ўлгандан, бир йўла ўлган яхши»² мақоли орқали ҳам асар қаҳрамони Ёдгорнинг руҳий кечинмаларини акс эттириб бермоқчи бўлган. Ёдгор Чаросни севади. Лекин олдин алдовнинг курбони бўлиб, Азизага уйлангани, охири ўзининг алданганини англаб етиб ажрашгани, сўнг Чаросни илк кўришдаёқ севиб қолган бўлишига қарамай, унга ҳақиқатни қандай айтишни билмайди.

Охири иккиланишлардан сўнг Чимёнга чанғи учгани боришганида қизга ҳақиқатни айтади:

«Бугун охирги марта кўришаётганимиз, эртага бир-биримизга бегона бўлиб кетишимизни билмайсиз-да! Билмасангиз билиб олинг, мен илгари уйланганман, хотиним мени алдагани учун ажрашиб кетганмиз. Эшитдингиз-ми? – У кўллари билан қор чангаллаганча ҳайқириб юборди. – Эшитдингизми, мен сизни яхши кўраман. Шунинг учун сизни алдашни хоҳламайман!»³

¹ Ҳошимов Ў. Калбингга қулоқ сол: Қисса ва хикоялар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – Б. 5.

² Кўрсатилган манба. – Б. 61.

³ Кўрсатилган манба – Б. 62.

Ҳақиқатни, яъни Ёдгорнинг олдин уйланиб ажрашганлигини «унинг оғзидан эшигтан Чарос унга қараб «Бироннинг мозорига мени гул қилиб экмоқчи экансиз-да»¹ дейди. Ушбу мақол орқали киз ўзининг йигит томонидан қаттиқ ҳақоратланган, алданган, унинг олдинги турмуши ҳам ўткинчи ҳавас асосида барбод бўлганини айтмоқчи бўлади. Шу мақолнинг давоми сифатида адаб Чароснинг бошидан кечирган руҳий изтиробларини акс эттириб бериш учун «Бир ками бироннинг қозонида ош пиширишим қолувди»² мақолини қўллади.

Ҳаётларида бўлиб ўтган бу каби синовли воқеаларга асар қаҳрамонлари дастлаб кўнишиша олмайди. Жумладан, Ёдгорнинг курсдош дўсти Зойиржон йигитнинг қийналганларини кўриб унга раҳми келади ва унинг кўнглини кўтариш, ҳаётда бу каби воқеаларга инсон бардошли бўлиши, синовлардан қўрқмай ўтиш учун инсон ўзида куч топа олиши кераклигини қуидаги мақол орқали тушунтиради: «Аза очган билан ўлик тирилиб келармиди?»³

Бу мақолда ҳам катта мазмунли маъно берилган. Яъни Ёдгор аза очгани билан ҳаётини ортга қайтариб, ўзининг билмай қилган хатосини тўғрилаши, яъни Азизага уйланмаслиги мумкин бўлмаган масала эди. Чунки ҳаёт инсонга бир марта берилади. Ортга эса йўл йўқ. Агар шундай бўлганида эди, ҳеч бир инсон ҳаёти давомида ҳеч қандай хатога йўл қўймаган бўлар эди.

«Душманингдан қўрқма, душманга айланган дўстингдан қўрқ»⁴ деган мақолни кўп эшигтанмиз. Табиийки, ёзувчи қиссада нимага ушбу халқ мақолини қўллади? каби савол туғилиши мумкин. Албатта, Ёдгорнинг Чаросга бўлган муҳаббати Азизага аён бўлгач, у ўз эридан қасос олиш мақсадида институт раҳбарларига шикоят хати билан учрашади ва уни ўқишдан ҳайдашларини илтимос қиласди. Демак, ёзувчи бу мақол орқали

¹ Кўрсатилган манба – Б. 62.

² Кўрсатилган манба – Б. 63-64.

³ Ҳошимов Ў. +албингта кулоқ сол: +исса ва хикоялар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. – Б. 68.

⁴ Кўрсатилган манба – Б. 99.

қаҳрамонларнинг руҳий ҳолати, ички дунёсини ёрқинроқ гавдалантиришга эришган.

«Қалбингга қулоқ сол» қиссасида келтирилган «Кичикдан хато, каттадан узр»¹ мақоли ҳам китобхонни бефарқ қолдирмайди. Ўткир Ҳошимов ушбу мақолни мактаб ўкувчиси Дилфузанинг ҳаёти билан боғлиқ тарзда келтиради. Ёш қизнинг севги мактуби ўқитувчилар ўртасида муҳокама қилиниб, тартибга чакирилади. Лекин ўкувчининг ўз устозига ҳурматсизлик қилгани шу мақолни келтириш билан изохланган. Ҳар доим ҳам ёшлар ўйламай хатога йўл қўяди, катталар эса бу хатоларни тузатишга уринади. Мақол мазмунига шу маъно сингдирилган.

Ўткир Ҳошимовнинг ўз вақтида катта шухрат қозонган асарларидан бири «Баҳор қайтмайди» қиссасидир. Бу қисса ҳам биринчи қараганда жўн кўринадиган, турмушда тез-тез учраб турадиган воқеа асосига қурилган бўлса-да, жуда муҳим масалага – ҳар қандай инсон ҳаётида унинг тақдирини белгиловчи аҳамият касб этиши мумкин бўлган муаммога бағишлиланган. Албатта, «Баҳор қайтмайди» қиссаси ҳақида, айниқса, унинг бадиий қиммати тўғрисида муайян баҳс юритиш мумкин. Жумладан, қиссанинг тугалланмаси айrim китобхонларга маъқул келмаслиги мумкин. қисса охирида Алимардоннинг ҳалок бўлиши шартмиди? Адид «яҳшилик, албатта, тақдирланади, ёмонлик эса жазоланади» деган ғояга амал қилмаяптими? Ахир, ҳаётда Алимардондек одамлар ҳамма вақт ҳам виждан азобига тушавермайди. Уларнинг ўз жонига қасд этиши бундан ҳам камрок рўй беради. Лекин бу мuloҳазалар шунчаки мuloҳазалар, холос. Асарни қандай тугатиш тўлалигича муаллифнинг ихтиёрида.

Иккинчидан, Алимардон, мабодо, ҳалокатга учрамай, соғ қолганида ҳам, асарнинг умумий қимматига путур етмаган бўларди. Хуллас, гап хотимада эмас, балки қисса қаҳрамонларининг кўз ўнгимизда содир бўладиган

¹ Кўрсатилган манба - Б. 124.

муносабатларида, шу муносабат замиридаги ҳаёт ҳақиқатида. Табиат Алимардонга бебаҳо неъмат ато этган. У катта истеъоддиги эгаси. У истеъодини ишга солиб, миллионлаб одамларнинг кўнглини овлаши, уларга завқ-шавқ улашиши мумкин. Лекин Алимардон бундай қилмайди. У ўз истеъодига ҳам, ўзининг тақдирига ҳам, садокатли дўсти Анварнинг, севимли рафиқаси Муқаддамнинг, жонидан ортиқ кўрган ўғли Шавкатжоннинг тақдирига ҳам беписанд қарайди. Негаки, у болалигидан фақат ўзини ўйладиган, фақат ўз жонининг хузурини кўзлайдиган худбин бўлиб ўсган. Кейин эса, шухрат унинг бошини айлантириб қўйган. У истеъодини чакана пуллаш йўлига киради, ўз устида ишламайди, изланмайди, ўзини ҳаммадан юқори қўяди. Анвар унинг кўзига бўш-баёв, ландовур кўринади. Муқаддамга уйлангач, уни хўрлай бошлайди, ўзига ўзи маҳлиё бўлиб, томошабинларни, муҳлисларини ҳам менсимай қўяди. Эътиқодсизлик, масъулиятсизлик, ўткинчи майлларга берилиш, умумисоний қадриятларни менсимаслик Алимардонни фожиага олиб келади.

Киссанинг таъсир кучини таъминлайдиган омил шундаки, муаллиф бошқа образлар каби бош қаҳрамон Алимардонни ҳам турфа хил ранглар билан тасвирлайди. У ҳаётида қанча адашмасин, хатолари туфайли яқинлари бошига қанча кулфат келтирмасин, барибир инсон. Асар давомида бирор сахифада биз Алимардонни хатти-ҳаракатларида сунъийликни кўрмаймиз, ҳаёт мантиғига зид келувчи сифатларга рӯпара келиб ранжимаймиз. Алимардон хатолари кўпайиб, боши берк кўчага киргани сайин ундан халос бўлишни ҳам ўйлади. Ҳар қандай оламда бўладигандек, ўз-ўзини таҳлил қилиш, ўз қилмишларини сарҳисоб этиш Алимардонни ҳам ўзида инсонни қидиришга мажбур қиласи. Бу эса ундаги виждоннинг уйғониши эди. Тўғри, бу уйғониш ҳаддан ташқари кечиккани учун унинг бошига тушган фожианинг олдини ололмайди. Лекин бу қаҳрамонга муайян жозиба бахш этадики, унга ишончимизни

мустаҳкамлайди. Ҳар ҳолда, китобхон Алимардондан нафратланишдан кўра унга ачинади, унга раҳми келади, шундай истеъдод эгасининг ўткинчи ҳавасларга қурбон бўлиб кетганига, у билан бирга Анвар ва Муқаддамнинг ҳам турмуш зарбаларига дучор бўлганига афсусланади. қиссанинг қимматли томони ҳам шунда. Худди шу таассуф туйғуси китобхон қалбини юмшатади, унга маънавий сабоқ бўлади.

Баҳор табиатнинг қайта туғилиш, куч йиғиш, гуллаш, қайта ҳаёт бошлиш фаслидир. Инсон умрининг ҳам баҳори бўлади. «Баҳор қайтмайди» қиссаси ана шу инсон умрининг баҳорини ардоқлашга, қадрлашга даъват этади. Табиатда баҳор ҳар йили такрорланади. Инсон умрининг баҳори эса, бехуда ўтказиб юборилгандан кейин қайтиб келмайди. У инсон умрининг баҳори деб, кишининг камолга етган, ахлоқий соф, халққа фойда келтирувчи ижодий кучга тўлиқ даврини тушунади. Асар бошларида Алимардон ҳаётининг шундай баҳори кўрсатилади: у севган қизига уйланади, ажойиб қўшиқлар яратади, саҳнада томошибинлар олдида олқиши қозонади. Афсуски, бу баҳор узоққа чўзилмайди. қаҳрамон характеридаги ҳаётга нотўғри қарашлар, номукаммал тарбиянинг иллатлари умр баҳорини поймол этади.

Алимардоннинг ўз дўсти Анварни тахқир этиб, ундан Муқаддамни тортиб олишга уринишида шахсиятпастлик намоён бўлса, санъатнинг моҳиятини нотўғри тушунишидан биз унинг дунёқараши чекланганлигини англаймиз: тўйма-тўй юриб, пул ишлашида, ортиқча дангиллама уйлар қуришида бойликка хирси ва ахлоқий нокомиллиги юзага чиқади. Муаллифнинг талқинича, бу иллатлар Алимардоннинг ёшлиқда яхши тарбияланмаганлиги, фирибгар амакисининг таъсирида бўлганлиги каби холларнинг натижасидир. Мазкур иллатларни тутғирган сабаблар янада ишонарлироқ кўрсатилганда Алимардон образи етук бўларди. Ундан ташқари «фарзанд билан давлат қўлнинг кири, келаверади ҳам, кетаверади ҳам», - деб юрган Алимардоннинг қисса охирларида ўғлига меҳри нихоят

ортиб кетиши ҳам асоссиз. Булардан қатъи назар, биз Алимардоннинг ҳаёти ва характери билан танишгач, умр баҳорини қадрлай билмаслик ҳалокатга элтади, деган хуносага келамизки, бу жуда муҳимдир.

Муқаддамнинг тақдири ҳам умр баҳорини ардоқлаш лозимлиги тўғрисидаги фикрни тасдиқлади. Анварнинг самимий муҳаббатини қадрлаганида, енгилтаклик қурбони бўлмаганида, балки Муқаддам бундай оғир руҳий азобларга дучор бўлмасди. Муқаддам образига юклangan фикр, ҳаёти ва характер мантиқи ишонарлироқ бўлиши учун енгилтаклиги, яъни икки учрашувдаёқ Алимардоннинг хоҳишига бўйсуниши яхшироқ далилланиши лозим эди.

Қиссадан яна шу нарса аён бўладики, айрим шахслар характери ва тарбиясининг салбий томонлари бошқа кишилар ҳаётини, умр баҳорини ҳам заҳарлаши мумкин эди. Алимардон ва Муқаддамларининг хатти-ҳаракатлари оқибатида Анварнинг ilk севгиси топталади, мусаффо ҳислари, умр баҳори анча вақтгacha хиралаштириб қўйилади.

Воқеаларни қизиқарли ҳикоя қилиш, психологик таҳлил, характерлар тасвирида турли-туман бүеклардан ўринли фойдаланиш, улар воситасида муаллиф позициясининг аниқ юзага чиқиши, табиат манзараларининг рассом сингари усталик билан чизилиши ва қисса руҳига сингдирилиши, тилнинг бойлиги: реалистик кўрсатиш услуби, ҳар бир образ ва деталнинг ҳаётий чиқишига интилиш – буларнинг барчаси Ўткир Ҳошимовнинг бадиий ютугидир.

«Баҳор қайтмайди» қиссаси ҳаётнинг муҳим муаммосини кўтариб чиққан, ниҳоятда фойдали фикрни анча ишонарли ифодалаган асар. У Ўткир Ҳошимов ижоди баҳорнинг меваси, хозирги ўзбек адабиётининг жiddий ютугидир.

Халқимизда якка отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас, деган нақл бор. Ўткир Ҳошимов ўзи яратган қатор асарларида одамлар орол бўлиб эмас, қитъя бўлиб яшашлари

керак, деган фикрни илгари суради. Бу фикр ёзувчилар авлодига ҳам тегишилидир.

Эътибор берилса, ёзувчи, шоир, санъаткор, танқидчилар бир-бирларига ёрдам беришга ҳаракат қиласидилар, ижодий ютуқларидан беҳад қувонадилар. Ўткир Ҳошимов авлодига хос самимийлик, ўзаро яқинлик ҳамон давом этаётганлиги «Баҳор қайтмайди» қиссаси ва у асосида ишланган видеофильмда ҳам кўзга ташланади.

Шу ўринда биз Ўткир Ҳошимов ва Абдулла Орипов орасидаги самими муносабат хусусида тўхталмоқчимиз. Ўткир Ҳошимов «Баҳор қайтмайди» қиссасини ёзар экан, Алимардон Тўраевнинг бетакрор бир қўшиғи бўлиши лозимлигини тушуниб етади. У Абдулла Ориповга ўз қиссаси, асосий қаҳрамони, унинг фожиаси ҳақида сўзлаб беради. Абдулла Орипов Алимардон Тўраев моҳиятини бус-бутун ўрганиб олади ва унинг «Кетмоқдаман» қўшиғи матнини ёзади. «Баҳор қайтмайди» қиссасида ҳам, шу номли видеофильмда ҳам Алимардон қўшиғи китобхонни бефарқ қолдирмайди. 80-йилларға келиб Абдулла Орипов Алимардон Тўраев қўшиғи матнини ўз тўпламига киритди.

Ишимизнинг олдинги қисмларида таъкидлаб ўтганимиздек, Ўткир Ҳошимов асарларининг жозибасини таъминлайдиган нарса, бу – адибнинг ҳалқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланиши бўлиб, «Баҳор қайтмайди» қиссаси мисолида ҳам буни кузатишимиш мумкин. Мазкур қиссада икки дўст ҳақида келтирилган бир афсона ҳар қандай асарни ўқиётган китобхонга ҳиссий таъсир этмай қолмайди.

Мазкур афсона Анвар томонидан Муқаддамга қуйидаги тарзда ҳикоя қилиб берилади:

«- Катта анҳор экан... - Муқаддам қирғокқа чиқиб, енгил нафас олди. – Оти нима?

- Конқус... - деди Анвар...

- Конқус?.. Нега унақа?

- Ҳар хид ғаплар бор. Анвар унга қараб қўйди. Биттаси менга айниқса ёқади... Бир вақтлари бу ердан катта дарё ўтган, дейишарди. Дарё бўйида шаҳар бор экан... Бир куни шаҳарга душман ҳужум қилиб қолибди. Шаҳар одамлари дарёнинг кўпригини бузиб ташлашибди. Дарёнинг кечув жойи бор экан-у, уни шу шаҳардаги икки йигитдан бошқа ҳеч ким билмас экан. қамал бўлмасдан бир ҳафта илгари қиз йигитлардан бирига – ўз севганига теккан экан. Иккинчи йигит дўстидан қандай қилиб бўлмасин қасос олишга, қизни қўлга киритишга қасам ичган экан. Душман шаҳарни ўраб олиши билан ўша йигит хоинлик қилибди. Дарёдан сузиб ўтиб, душман саркардасига сирни айтибди: «Агар сен рақибимни ўлдириб, севгилимни менга топширишга вაъда берсанг, йўлни кўрсатаман», - дебди. Саркарда рози бўлибди. Душманлар кечувдан ўтиб, шаҳарни босиб олишибди. қизнинг севгилиси урушда ўлибди. Саркарда хоинни чақиртириб май тутибди. «Хизматинг учун ҳақингни ол», - дебди. Хоин май ичиб, охирги тилагини айтибди: «Мен сенинг шартингни бажардим. Энди сен ҳам менинг шартимни бажар. Одамларингга айт, севгилимни олиб келишсин». Саркарда кулиб юборибди. «Севгилингни қўриш сенга насиб қилмайди, ҳозир ичганинг май эмас, заҳар! Ўз дўстига хиёнат қилган одам менга дўст бўлолмайди. Сен қон қусиб ўласан!» - дебди. Хоин чиндан ҳам қон қусиб ўлибди. қиз эса севгилисининг ўлганини эшитган замони ўзини дарёга ташлаган экан».¹

Мазкур афсона асарда бежиз келтирилмаганини қиссани ўқиган китобхон анлаб етади. Чунки икки дўстнинг ўртасида кечган воқеалар худди шу афсона замирига курилганга ўхшайди.

Биз юқорида адибнинг қиссада «қонкус» ҳақидаги афсонани бежиз келтирилмагани хусусида тўхталган эдик. Бундан кўринадики, ёзувчи ҳалқ ривоятларини чукур билади. Деярли ҳамма асарларида ҳалқ оғзаки ижоди намуналаридан унумли

¹ Ҳошимов Ў. Баҳор қайтмайди: Сайланма. Қисса ва хикоялар.- Т.: F.Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. – Б.57-58.

фойдаланганини кузатамиз. Жумладан, ушбу киссада ҳам икки дўстнинг бир-бирига бўлган муносабатини, яъни Анварнинг садоқати ва Алимардоннинг хоинлиги туфайли ҳалокатга учраши «қонқус» афсонаси сюжетига ҳамоҳангдир.

Ўз дўсти Анварга хиёнат қилган Алимардон унинг барча яхшиликларини билмайди, ҳаттоқи, унинг севган қизи Муқаддамга уйланишгача бориб етади. Бироқ зўравонлик эвазига курилган турмуши узокқа бормайди ва улар ажрашиб кетадилар. Шунда ҳам Анвар дўсти Алимардонга садоқатли дўст сифатида унга яқиндан ёрдам беришга ҳаракат қиласди.

Шу ўринга эътиборни қаратадиган бўлсак, ёзувчи А.қаҳҳор таъкидлаб ўтганидек, ижодкор асарга бирорта детални сабабсиз олиб кирмайди. Жумладан, Ўткир Ҳошимов ҳам «қонқус» афсонаси сюжетини бежиз киритган эмас. Мазкур афсона сюжети орқали Алимардон ва Анвар ўртасидаги воқеалар силсиласини айнан шу афсона сюжети билан боғлаб беради.

Иккаласи ҳам афсонадагидек бир қизга кўнгил қўяди. Бирининг севгиси самимий, бири эса унга шунчаки бир ҳавас сифатида қарайди.

Анвар самимий муҳаббат эгаси бўлгани учун ҳаётда дўсти томонидан қилинган хиёнатини кечиради. Алимардон эса, ҳамма нарсани пул билан ўлчагани, шуҳратга ўч бўлгани учун ўз тақдирини фожиали равишда якун топилишига сабаб бўлади. Натижада афсона қаҳрамони каби қонқус ёқасидаги қабристонга дағн этилади. Фикримизни асардан олинган куйидаги парча мисолида ҳам асослашимиз мумкин:

«Эртасига кечқурун қонқус ёқасида – Алимардоннинг энг баҳтиёр, энг покиза дамлари – болалик йиллари кечган, ўша анҳор ёқасида жимгина мудраб ётган гўристонда яна бир қабр мунгли дўппайди. Ҳассакашлар қабристондан чиқиб кетаётганида янги мозорнинг ёмғирдан ивиган майин тупроги уларнинг ортидан унсизгина жавдираб қолди.

...Уша куни қунботар олдида ҳаво очилиб кетди. Уфққа қуёш қон сачратиб юборди. Анвар қабр устида узок ўтириди. Унсиз йиглади. Негадир шу оқшом офтоб жуда қийналиб ботди. Уфқ этагида узок осилиб турди-да, охири умиди узилгандай секин-секин ер остига чўкиб кетди»¹.

Ёзувчи асарда айнан афсона билан боғлаган ҳолда бир қатор халқ мақолларидан ҳам унумли фойдаланади. Жумладан, Алимардон томонида айтилган «Бироннинг гўрига бирор тушармиди!» мақоли орқали ҳам унинг фақат ўзини ўйлайдиган, унинг учун ҳамма барча ишидан кечиб ёнида туриши керакдай турувчи худбин инсонлигини кўрсатади.

Муқаддамга уйланганидан кейин қўлига катта-катта пуллар келиб туша бошлагач, босар-тусарини ҳам билмай қолади. Ҳаттоқи, Муқаддамнинг арзимаган гапига ҳам «Еганинг олдингда, емаганинг кетингда, мен билан ишинг бўлмасин»,² деб жеркиб беради. Ёзувчи ушбу халқ мақолини қўллаш орқали унинг рафиқасига ҳам бир буюмдай караши, одам дунёга фақат ейиш-ичиш, кийиниш учун келгандек муносабатда бўлганини акс эттириб берганини кўрамиз. Шунингдек, ёзувчи бу мақолни асар мазмунига сингдириш орқали тўкин-сочинлик, ҳамма нарса етарлилигига ишора қилган. Худди шундай муносабатни асаддаги Алимардоннинг «Пул бўлса чангальда шўрва»³ деган халқ мақолини қаттиқ ушлаганида ҳам кўришимиз мумкин. Бу мақол ҳам бежиз қўлланмаган. Чунки Алимардоннинг ўз истеъоди туфайли мўмайгина пул топиш йўлига ўтиши ва бойликка ҳирс қўйгани нималарга олиб келиши шу мақолда ўз ифодасини топган. Дарҳакиқат, асар қаҳрамони вақтингчалик қўлига келиб тушаётган пуллардан эсанкираб, ҳамма нарсани пул билан ўлчайди.

¹ Ҳошимов Ү. Баҳор кайтмайди: Сайланма. Қисса ва ҳикоялар. – Т.: F.Гулом номидаги Нашриёт – матбаа бирлашмаси, 1992. – Б. 166.

² Ҳошимов Ү. Баҳор кайтмайди: Сайланма. +исса ва ҳикоялар. – Т.: F.Гулом номидаги Нашриёт – матбаа бирлашмаси, 1992. – Б. 83.

³ Кўрсатилган манба - Б. 87.

Шунингдек, «Фарзанд билан давлат - қўлнинг кири»¹, мақоли заминида фарзанд ва давлатни топиш осонлигига ишора қилиб, Алимардоннинг ўз хузур-ҳаловатини кўзлаши, маънавий қашшоқлигини кўрсатиш мақсадида қўллаган.

Ўткир Ҳошимов ушбу қиссаси орқали асрлар давомида унутиш мумкин бўлмаган ҳаёт ҳақиқатини яратишга ҳаракат қилган. Шунинг учун қиссада қаҳрамонлар характерини очиб бера оладиган бир неча ҳалқ мақол ва ибораларининг маъноси, афсона сюжетини бутун бир асарга сингдириб юборилган. Бу эса асарнинг ўқимишли, қизиқарли чиқишига олиб келган.

Киши ўз аждодлари томонидан яратилган миллий меросга, боболаридан ёдгорлик бўлиб қолган асрий анъаналарга нисбатан муҳаббат руҳида тарбияланган бўлса, унинг миллий қадриятлардан таъсирланиши ва илҳомланиши ҳам табиий бир ҳол ҳисобланади.

Ижодкор ахли кузатувчан бўлади. У инсон киёфасини бадиий чизгиларда акс эттириб берар экан, албатта, қаҳрамоннинг қалб дунёсини, кундалик турмушда амал қиласидиган урф-одат ва ишончларини ҳам қаламга олади. Зоро, адабиётнинг вазифаси мукаммал шахс образини яратиш экан, демак, унинг эътиқоди ва туйғуларини ҳам бадиий тасвирларда ҳаққоний акс эттириш лозим.

Ўткир Ҳошимов ўз ижодининг ilk давридан бошлаб, ҳалқ оғзаки ижодига яқин услубда қалам тебратиб келмоқда. Бу ҳолатни, аввало, ёзувчи асарлари тилининг умумхалқ сўзлашув нутқига яқинлигига кўрамиз. Адид ҳалқимизнинг асрлар давомида тўплаган сўз бойликларидан ижодий фойдаланади.

Адид қаҳрамонлар характерларини бадиий асослашда қадимий ҳалқ қарашларидан ўринли фойдаланади.

Ўткир Ҳошимов ўз асарларида фольклор материалларини асар қаҳрамонларининг характерини типиклаштиришга, ҳаёт

¹ Курсатилган маңба - Б. Б. 89.

ходисаларининг етакчи, мухим томонларини реал ва таъсирчан тасвирлаш мақсадига бўйсундирган.

Умуман, хақиқий санъаткор халқ оғзаки бадиий ижодининг энг яхши анъаналарини ўзлаштирганда воқеликни реал тасвирлаш тамойилини кўзда тутади. Бу жараён аслида ёзувчининг тип яратиш салоҳияти билан бевосита боғлик бўлиб, унинг ижодий лабораториясида рўй берадиган жуда мураккаб ходисадир.

Ёзувчи фольклор материалларига ижодий муносабатда бўлди дейилганида, юқорида айтганимиздек, унинг халқ яратган бадиий ижод намуналарини янги мазмун билан бойитгани, ҳар бир деталга янгича рух, ранг, сифат бағишлигарни тушунилади. Бинобарин, фольклордан фойдаланиш масаласи тўғридан-тўғри ёзувчининг санъаткорлик даражаси билан бевосита боғликдир.

Ўткир Ҳошимов ўз асарларида қўллаган барча фольклор материаллари, айниқса, афсона, ривоят, эртак материаллари ёзувчи қалами остида қайта ишланган, аник бадиий вазифани бажаришга йўналтирилган ҳолда асарда янгича қўлланади. Ёзувчи баёнида, ижобий ёки салбий персонажларнинг нуткида хаётнинг мураккаб ички зиддиятларини, воқеа ва қаҳрамонлар характеристини ривожланишида кўрсатишига хизмат этди.

ХУЛОСА

“Юнон афсонларидан бирида ҳикоя қилинишича, қадими Юнонистон учун бўлган жангда оғир ахволга тушиб қолган спарталиклар дельфиялик коҳиндан ўзларига тажрибали ва жасур саркарда тайинлашни сўрайдилар. Кўп ўтмай қўшинга ҳарбий ишлардан тамоман бехабар мактаб ўқитувчиси Тиртейнинг кўмондон бўлганини эшитиб ҳайратда қоладилар. Чунки Тиртей ҳарбий ишларни билмаслигидан ташқари, жисмонан заиф ва оқсоқ ҳам эди.

Тиртей қўшинни ҳужумга бошлар экан, ватаннинг муқаддаслиги ҳақида ва жасур жангчиларни шарафловчи оташин кўшиқлар куйлаб, сотқин ва қўрқокларни лаънатлаб боради. Унинг кўшиқларидан илҳомланган аскарлар сон жиҳатдан устун бўлган душманни мағлуб этадилар”¹.

Гарчи бу бир афсона бўлса-да, бадиий сўзнинг инсон рухига таъсири нечоғли кучли эканини англашга ёрдам беради.

“Адабиёт,-деган эди Чўлпон,- чин маъноси ила ўлган, сўнган, кораланган, ўчган, мажрух, ярадор кўнгилга рух бермак учун фақат вужудимизга эмас, қонлармизга қадар сингишган қора балчиқларни тозалайдурғон тоза маърифат суви, хиралашган ойналаримизни ёруғ ва равshan қиласурғон, чанг ва тупроғлар тўлган кўзлармизни артуб тозалайдурғон булоқ суви”.

Бадиий адабиёт-сўз санъати эканлиги барча китобхонга таниш. Ундаги образли тасвир китобхоннинг ҳисиётини кўзгайди, тасаввурини бойитади, номаълум жойлар ва одамлар билан таништиради, айрим ҳолларда эса, ҳатто, келажагини белгилайди.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Республика Давлат мукофотининг соҳиби Ўтирир Ҳошимов XX асрнинг 60-йиллари адабиётга кириб келган авлоднинг вакилидир. У кўплаб ҳикоялар, қиссалар, романлар яратди. Ёзувчи ўзига хос, бетакрор публицист сифатида ҳам танилган. Ҳаётмизнинг долзарб масалаларига бағишлиланган,

¹Матжон Сафо. Китоб ўқиши биласизми? – Тошкент: Ўқитувчи, 2003.- Б. 20-21.

ҳамиша юрак қаъридан қайнаб чиққан, китобхонни ўйлашга ундаидиган мақолалари ижтиоий-маданий ҳаётимизда сезиларли воеа бўлди ва маънавиятимизни бойитди.

Ўткир Ҳошимовнинг ҳар бир асари ва ундаги қаҳрамонлар ҳаёти ҳеч бир китобхонни бефарқ қолдирмайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

I. ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 32 б.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.- 176 б.
3. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Тошкент: Ўзбекистон, 2016.-56 Б.
4. Мирзиёев Ш. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент:Ўзбекистон, 2016.-488 Б.
5. Мирзиёев Ш. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатлари таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. - Тошкент: Ўзбекистон, 2016.-488 Б.
6. Мирзиёев Ш. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак.- Тошкент:Ўзбекистон, -2017.-104 Б.
7. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси // Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947 сонли Фармони.

II. ИЛМИЙ-УСЛУБИЙ АДАБИЁТЛАР:

1. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 1- жилд. – Тошкент: Фан, 1991. – 384 б.
2. Адабий жараён ва қаҳрамон муаммоси: Илмий асарлар тўплами. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. – 85 б.
3. Алиқулов М. Ўткир Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди» қиссасида пейжаз ва воқеаларнинг бадиий талқини // Ўзбек

филологиясининг долзарб масалалари: Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Наманган, 2006. – Б. 84-88.

4. Алимов С. Ўзбек фольклорида жанрлараро муносабат: Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 54 б.

5. Бобоев Т. Ҳаёт материалидан бадиий образга. – Тошкент: Фан, 1976. – 144 б.

6. Бобоев Т. Замон ва қаҳрамон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. – 123 б.

7. Бобоев Т. Замондошимиз адабиётимиз қаҳрамони. – Тошкент: Фан, 1980. – 47 б.

8. Болтабоев Ҳ. Наср ва услуб. – Тошкент: Фан, 1992. – 105 б.

9. Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – 124 б.

10. Жумаева С.Ч. Ҳайвонлар ҳақидаги эртакларнинг генетик асослари ва спецификаси: Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 26 б.

11. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Филол. фанлари док... дисс. – Тошкент, 1996. -42 б.

12. Жўраев М. Бўри ҳақидаги қадимги туркий мифлар ва ўзбек фольклори // Адабиёт гулшани. 1-китоб. – Тошкент, 1999.- Б. 8-16.

13. Жўраев М. Ипак йўли афсоналари. – Тошкент, 1993. – Б. 43.

14. Имомов К. Ўзбек фольклори очерклари. – Тошкент, 1989. – Б. 4.

15. Имомов К. Ўзбек халқ насли жанрлари таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1998. - № 1. - Б. 47.

16. Имомов К. Ўзбек халқ ривоятларининг жанр белгилари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2005. - № 1. – Б. 51-55.

17. Имомкаримова М. Миллий қадриятларни акс эттиришда адаб маҳорати // Шарқ юлдузи, 2001. - № 2. – Б. 125-130.

18. Имомкаимова М. Миллий қадриятлар ифодаси // Соғлом авлод, 2003. - № 1. – Б. 14-15.
19. Ипак йўли афсоналари. Тўплаб нашрға тайёрловчи: М.Жўраев. – Тошкент, 1993. – Б. 43.
18. Иногомов Р. Истеъдоднинг яна бир қирраси...// Театр, 2000. - № 4. – Б. 9-10.
19. Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1999. – Б. 483 - 496.
20. Каримов Ҳ. Жанрми ёки услуб? – Тошкент: Фан, 1991. – 56 б.
21. Каримов Ҳ. Давр ва инсон. – Тошкент: Фан, 1992. – 128 б.
21. Каримов Ҳ. Ҳозирги ўзбек насрода ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси (70-80-йиллар): Филол. фанлари д-ри... дисс. авсореф.- Тошкент, 1994. - 320 б.
22. Мамажонов С. Услуб жилолари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 219 б.
23. Мамажонов С. Ранглар ва оҳанглар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. – 238 б.
24. Мамажонов С. Сайланма: Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 488 б.
25. Маҳмудов М. Талант ва ижод фалсафаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. – 288 б.
26. Маҳмудов М. Ҳайрат ва тафаккур. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990.- 192 б.
27. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунчалар ва тамойиллар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – 80 б.
28. Мирвалиев С. Тарихийлик ва замонавийлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 196 б.
29. Мирвалиев С. Наср, давр, қаҳрамон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – 240 б.

30. Мирвадиев С. Ўзбек адиллари. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 188-189.
31. Мирзаев И. Адабиётда инсон ва табиат бирлиги. – Тошкент: Фан, 1994. – 64 б.
32. Наманган халқ оғзаки бадий ижоди намуналари. – Наманган, 1993. – 108 б.
33. Норматов У. Насримиз уфқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974.- 225 б.
34. Норматов У. Гўзаллик билан учрашув. – Тошкент: Ёш гвардия, 1974. – 208 б.
35. Норматов У. Насримиз анъаналари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. – 215 б.
36. Норматов У. Талант тарбияси.- Тошкент: Ёш гвардия, 1980. – 175 б.
37. Норматов У. Етуклик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. – 366 б.
38. Норматов У. Ақл ва қалб чироғи. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – 116 б.
39. Норматов У. Давр туйғуси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – 96 б.
40. Норматов У. Рухият манзиллари // Тил ва адабиёт таълими, 2000. - № 4. – Б. 56-68.
41. Норматова У. Ўткир Ҳошимов ҳикояларида пейзаж // Ўзбек филологиясининг долзарб масалалари: Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Наманган, 2006. – Б. 203-205.
42. Носиров О., Собиров О. Халқ ижоди хазинаси: Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. – 176 б.
43. Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадий услугуб, автор образи. – Тошкент: Фан, 1988. – 200 б.
44. Олимов М. Ҳозирги ўзбек адабиётида пафос муаммоси. – Тошкент: Фан, 1994. – 100 б.

45. Расулов А., Фуломов Б. Ўқишли китоб // Шарқ юлдузи, 1974. - № 2. – Б. 225-226.
46. Расулов А. Янги замон, янги қаҳрамон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. – 136 б.
47. Расулов А. Танқидчилик уғфлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – 152 б.
48. Расулов А. Ижодкорнинг жон томирлари // Гулистон, 2001.- № 5. – Б. 58.
49. Расулов А. Бир йилнинг романлари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1982. – 12 февраль.
50. Раҳимов А. Ҳаёт ҳақиқатини излаб. – Тошкент: Фан, 1989. – 56 б.
51. Раҳимов А. Муаллиф – ҳикоячи – китобхон // Ўзбек тили ва адабиёти, 1990. – № 1. – Б. 34-41.
52. Раҳматов Н., Ҳотамов А. Ўткир Ҳошимовнинг «Хазина» китобини ўқиб // қишлоқ ҳақиқати, 1988. – 15 июль.
53. Ризаева М. Ўзбек халқ антропогоник афсоналари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2005. - № 2. – Б. 71-75.
54. Салаев Ф. Ҳозирги ўзбек илмий фантастик адабиётида инсон ва табиат муаммолари: Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – 23 б.
55. Сатторов У. Ф. Ўзбек халқ топонимик ривоятлари: Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. 24 б.
56. Сафаров М. Ёшлиқ тўлқинлари // Шарқ юлдузи, 1966. - № 6. – Б. 226-230.
57. Содик С. Ҳамиша баҳор бўлаверсин // Гулистон, 1969. - № 7. – Б. 31.
58. Солиев А. Ёзувчи, халқ, қаҳрамон. – Тошкент: Фан, 1979. – 111 б.
59. Солижонов Й., Кийикбоева Ф. Энг кўхна муаммо // Ўзбек филологиясининг долзарб масалалари: Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Наманган, 2006. – Б. 17-18.

60. Султонов И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 393 б.
61. Султонова М. Оила ва ёзувчи позицияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1980. - № 5. – Б. 32-38.
62. Тўраева У. Давр ва қаҳрамон // Шарқ юлдузи, 2000. - № 3. – Б. 41-44.
63. Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 464 б.
64. Шарафиддинов О. Адабиёт-ҳаёт дарслиги. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. – 96 б.
65. Шарафиддинов О. Гўзаллик излаб: Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – 224 б.
66. Шарафиддинов О. Ҳақиқатга садоқат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – 416 б.
67. Шомусаров Ш. Араб-ўзбек фольклорини тарихий-қиёсий таҳдили. – Тошкент, 2002. – Б. 166.
68. Ўткир Ҳошимовнинг 50 йиллик юбилейига бағишиланган сұхбат ғғ Санъат, 1997. - № 8. – Б. 11.
69. Ўткир Ҳошимов учун қадрли икки асар ғғ Жаннат-Макон, 2005. – № 1. – Б. 88.
70. Қўшжонов М. Ижод сабоқлари. – Тошкент: Ёш гвардия, 1973. – 189 б.
71. Қўшжонов М. Сайланма: Икки жилдлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – 360 б.
72. Қўшжонов М. Ҳаёт-адабиёт кўзгусида: Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – 296 б.
73. Ғафуров И. Парвоз ваъдалари // Бир томчи шудринг. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. – 113 б.
74. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.- 348 б.

III. БАДИЙ МАНБАЛАР:

1. Ҳошимов Ў. Бир томчи шудринг. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. -113 б.
2. Ҳошимов Ў. Қалбингга қулоқ сол: қисса ва ҳикоялар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1973. – 208 б.
3. Ҳошимов Ў. Нур борки, соя бор: Роман. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1977. – 240 б.
4. Ҳошимов Ў. Қалбнинг оппок дафтари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1981.- 18 сентябрь.
5. Ҳошимов Ў. Атлас кўйлак обермасанг...// Саодат. – 1984. - № 5.- Б. 28-29.
6. Ҳошимов Ў. Хазина. – Т.: Ўзбекистон, 1987. – 128 б.
7. Ҳошимов Ў. Инсон буюклигича қолиши керак // Саодат, 1987. – № 12. – Б.34-36.
8. Ҳошимов Ў. Йўлнинг поёни йўқ // Ўзбек тили ва адабиёти, 1988. - № 2. – Б. 66-70.
9. Ҳошимов Ў. Икки эшик ораси: Роман. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1989. – 544 б.
10. Ҳошимов Ў. Изтироб: Ҳикоялар. – Т.: Ёзувчи, 1991. - 32 б.
11. Ҳошимов Ў., Мўминова З. Сизлардан меҳр қарздорман // Саодат, 1991. - № 8. – Б. 35-36.
12. Ҳошимов Ў. Баҳор қайтмайди. Сайланма. қисса ва ҳикоялар. – Т.: F.Fулом номидаги Нашриёт матбаа бирлашмаси., 1992.- 448 б.
13. Ҳошимов Ў., Юнус Т. Асарингни ўқиган китобхон ухлолмай чиқса...// Шарқ юлдузи, 1993. - № 7-8. – Б. 149-156.
14. Ҳошимов Ў. Тушда кечган умрлар: Роман. – Т.: Шарқ, 1994. – 336 б.
15. Ҳошимов Ў. Тўйлар муборак. – Т.: Наврӯз, 1994. – 80 б.

16. Ҳошимов Ў. Сайланма: 2 жилдлик. 1-жилд. Нурли дунё (Дунёнинг ишлари: қисса. Нур борки, соя бор: Роман. Тушда кечган умрлар: Роман. Ҳикоялар).- Т.: Шарқ, 1998. 688 б.

17. Ҳошимов Ў. Глобаллашув ва миллий қадриятлар // Халқ сўзи. – 2004.- 21 август.

IV. ИНТЕРНЕТДАН ОЛИНГАН ЯНГИЛИКЛАР:

1. www.Bilimdon.uz. Имомкаримова М. Миллий қадриятлар ифодаси.

2. www.info.uz. Ҳошимов Ў. Глобаллашув ва миллий қадриятлар.

3. www.zakovat.uz. Имомов К. Ўзбек халқ ривоятларининг жанр белгилари.

4. www.referat.ru. Имомов К. Ўзбек халқ насли жанрлари таснифи.

5. www.diplom.ru. Имомов К. Ўзбек халқ ривоятларининг жанр белгилари.

МУНДАРИЖА:

Б.А.Назаров. Ижод ва жасорат.....	3
Муқаддима.....	6
I боб. Ўткир Ҳошимов хикояларида фольклор анъаналарининг намоён	
бўлиши.....	13
1.1. Мақол ва ибораларнинг қўлланилиши.....	15
1.2. Афсона ва ривоятлардан фойдаланиш маҳорати.....	37
II боб. Адиг қиссаларида фольклор сюжетларининг ўрни.....	41
2.1. Эргаклардан фойдаланиш маҳорати.....	41
2.2. Афсона ва ривоятларнинг сюжетларидан фойдаланиш.....	66
ХУЛОСА.....	89

